

Nicolae Iorga

- Istoria literaturii românești-

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Textele au fost reproduse după:

N. Iorga. *Istoria literaturii românești. Introducere sintetică*. Editura Librăriei Pavel Suru, București, 1929.

N. Iorga. *Istoria literaturii românești. Introducere sintetică. Postfață* de Mihai Ungheanu, colecția „Arcade”, Editura Minerva, București, 1977.

N. Iorga. *Istoria literaturii românești. Introducere sintetică*. Ediție îngrijită, note și indici de Rodica Rotaru, *Prefață* de Ion Rotaru, Editura Minerva, București, 1985.

Textele, cu excepția particularităților de limbă și stil ale autorului, respectă normele ortografice în vigoare.

TABEL CRONOLOGIC

- 1871 În noaptea de 5(17) iunie se naște Nicolae Iorga, în orașul Botoșani. Era fiul avocatului Nicu Iorga, în vârstă de 33 de ani, și al Zulniei Iorga, în vârstă de 29 de ani. Tatăl său moare în ziua de 20 martie 1876, pe când copilul nu împlinea cinci ani. Pentru șocul produs asupra copilului a se vedea capitolul „Traumele copilăriei”, din volumul nostru *Nicolae Iorga*, Editura Demiurg, 1994, p. 27—32. Mama lui va fi longevivă încetând din viață la vârsta de nouăzeci și trei de ani, în ziua de 6 aprilie 1934 (cf. N. Iorga, *Memorii*, vol. VII, p. 159).
- 1878 *aprilie*. N. Iorga începe cursurile școlii primare în orașul natal, pe care le termină în anul 1881.
- 1881 Începe liceul tot la Botoșani (liceul „August Treboniu Laurian”).
- 1886 Se mută la Iași; urmează, începând din clasa a VI-a, cursurile Liceului Național din localitate.
- 1888 Trece examenul de bacalaureat. În luna septembrie se înscrie la Facultatea de Litere din același oraș.
- 1889 *decembrie*. Trece examenul de licență cu calificativul „magna cum laude”. Această perioadă a vieții sale este înfățișată în capodopera: *O viață de om — așa cum a fost*, capitolele I—IX. Dintre amintirile foștilor săi colegi de liceu vezi însemnările juristului și omului politic G. G. Mironescu: „Amintiri despre Nicolae Iorga”, în volumul: *N. Iorga, Opera. Omul. Prietenii*, Editura Artemis, București, 1992, p.101—105.
- 1890 18 *februarie*. Strălucitul debut publicistic al lui N. Iorga în ziarul „Lupta” condus de Gheorghe Panu, cu o cronică asupra dramei *Năpasta* de I. L. Caragiale, situându-se de partea dramaturgului violent atacat pentru această nouă creație a sa. De acum încolo, în paginile unor reviste științifice și literare („Arhiva literară și științifică”, „Revista nouă”, „Literatură și artă română”, „Contemporanul” etc.), dar și în paginile unor cotidiene („Lupta”, „Drapelul” ș. a.), N. Iorga va desfășura o amplă activitate publicistică, de critic și istoric al literaturii române, scriind studii și articole despre literatura română și universală. Cea mai mare parte a scrierilor sale din această perioadă, care îl situează ca pe unul din criticii români cu cel mai larg orizont din secolul al XIX-lea, au fost strânse în ediția *Pagini din tinerețe*, vol. I—II, Editura pentru Literatură, 1968. Tot în aceste volume se află și o selecție din opera sa beletristică: versuri și note de drum din perioada începuturilor sale. 25 *martie*. Se căsătorește cu Maria Tasu, fiica magistratului Vasile Tasu. 15 *aprilie*. Întreprinde prima sa călătorie în străinătate, și anume în Italia. În toamnă, primind bursa „Iosif Nicolaescu”, începe călătoriile sale de studii în Franța, Germania, Anglia. Pentru această perioadă, a se vedea autobiografia citată, capitolele XI—XIV. Călătoria în străinătate va deschide un capitol nou în viața lui N. Iorga, prin acumulările intelectuale datorate frecventării cursurilor unor mari profesori ai vremii, unii rămânându-i prieteni, solicitându-i studii în reviste de specialitate, cărți despre Istoria României, invitându-i la congrese sau pentru lecții și conferințe. În același timp, începând cu volumul *Amintiri din Italia* (1895), Iorga va scrie, practic, despre toate călătoriile sale în străinătate, care se vor desfășura până în 1939, mai bine de patru decenii, volume, însemnări în reviste și ziare, constituind una din biruințele sale literare, ce îl situează printre cei mai de seamă scriitori români ai genului.

Toate notele sale de drum din străinătate au fost reunite în ediția *Pe drumuri depărtate*, trei volume, Editura Minerva, 1987.

1895 În urma unui concurs viu disputat obține catedra de istorie universală a Universității din București. Lecția de deschidere, ținută în luna noiembrie, s-a intitulat „Despre utilitatea studiilor istorice“. Lecțiile de deschidere ale cursurilor universitare, discursul de recepție la Academia Română și alte contribuții teoretice legate de știința istoriei au fost adunate în volumul *Generalități cu privire la studiile istorice*, apărut în două ediții antume (1911 și 1933), a treia, cea mai completă, apărând postum, în 1944.

1897 Este ales, în unanimitate, membru corespondent al Academiei Române.

1901 4 februarie. Se căsătorește, la Brașov, cu Ecaterina Bogdan, sora istoricului Ioan Bogdan și a criticului G. Bogdan-Duică. În prealabil divorțase de prima lui soție, Maria Tasu. Cu privire la viața personală a lui N. Iorga și a familiei sale, a se vedea ediția fundamentală de scrisori, documente, fragmente de jurnal: *Scrisori către Catinca*, Editura Minerva, 1991.

Cu *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688—1821)*, tipărită în două volume: I. *Epoca lui Dimitrie Cantemir — Epoca lui Chesarie de Râmnic*, II. *Epoca lui Petre Maior — Excursuri*, N. Iorga inaugurează o serie de istorii ale literaturii române: vor apărea: *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea, de la 1821 înainte. În legătură cu dezvoltarea culturală a neamului* (trei volume); *Istoria literaturii românești contemporane: I. Crearea formei, 1867—1890*, II. *Crearea fondului*. A mai publicat *Istoria literaturii românești, Introducere sintetică*.

N. Iorga a scris și *Istoria literaturilor romanice*, în dezvoltarea și legăturile lor, în trei volume, primul din 1920. 2 decembrie. Apare revista „Sămănătorul“, sub direcția lui Alexandru Vlahuță și G. Coșbuc. N. Iorga își începe colaborarea în ziua de 4 mai 1903. Articolul-program care marchează direcția ideologică imprimată de el acestei publicații și nașterea curentului al cărui întemeietor și mentor a fost — sămănătorismul — apare în numărul din 18 mai 1903. O selecție din articolele, cronicile și notele sale a apărut în două volume, cu titlul *O luptă literară* (1914, 1916). În anul 1979, la Editura Minerva, a apărut, cu același titlu, în două volume, cel dintâi reunind paginile selectate de N. Iorga în ediția din timpul vieții sale, cel de al doilea paginile rămase în periodice, cea mai completă culegere din textele semnate de N. Iorga în „Sămănătorul“, cu titlul *O luptă literară* (vol. I—II).

1906 13 martie. Numele lui N. Iorga este pronunțat ca inițiatorul mișcării de protest a tineretului studios împotriva unei reprezentații cu o piesă franceză, jucată în limba franceză de artiști amatori din rândurile aristocrației românești, pe scena Teatrului Național din București. Au loc manifestații și incidente între studenți și armată. La acțiunea lui N. Iorga s-au raliat numeroși intelectuali români. Istoricul acestui moment al vieții lui N. Iorga, în volumul *Lupta pentru limba românească*. Părăsește conducerea revistei „Sămănătorul“, conform unui anunț publicat în numărul din 22 octombrie. 10 mai. Apare primul număr al publicației „Neamul Românesc“ care, cu o periodicitate diferită, este principala tribună prin care se exprimă atitudinea lui N. Iorga față de fenomenele sociale, politice, culturale, din țară și străinătate.

1907 După răscoalele țărănești (N. Iorga fusese considerat unul dintre „instigatori“), candidează la alegerile pentru Camera Deputaților și este ales la Iași. Începe o lungă carieră de parlamentar, fiind socotit unul din marii noștri oratori. În 1939—

- 1940 va apărea, în trei volume, o selecție din *Discursurile parlamentare* ale lui N. Iorga.
- 1908 *2 iunie*. Se inaugurează cursurile Universității Populare de vară de la Vălenii de Munte care, cu o pauză de câțiva ani, cauzată de primul război mondial, vor dura mai bine de trei decenii. Ultima ediție organi- zată de savant și cu participarea sa are loc în vara anului 1940. Cursurile vor fi reluate, cu intermitență, după moartea savantului, până în zilele noastre.
- 1911 Ține discursul de recepție ca membru titular al Academiei Române. Discursul se intitulează *Două concepții istorice*. Răspunsul a aparținut fostului său profesor, A. D. Xenopol.
- 1916 În urma înfrângerilor suferite de armata română se refugiază la Iași, unde tipărește, cu o frecvență cotidiană, „Neamul Românesc”. În ziua de 14 decembrie 1916 rostește un discurs în Parlamentul refugiat la Iași, considerat unul din cele mai înalte expresii ale artei oratorice românești, care a stârnit un ecou ieșit din comun.
- 1919—1940 Cei douăzeci și unu de ani ai perioadei dintre cele două războaie mondiale sunt marcați printr-o activitate febrilă de profesor, conferen-țiar, orator parlamentar, autor de sinteze istorice și culturale. De asemeni, pe scena Teatrului Național din București, în special, dar și pe aceea a Teatrului Popular, înființat și condus de el, i se joacă un număr important de piese de teatru. Cu o frecvență anuală sau, uneori, mai des, întreprinde călătorii în străinătate, în special, pentru cursurile sale de la Sorbona. Pentru a avea o imagine a călătoriilor lui N. Iorga peste hotare, din 1890 până în 1939, vom spune că țările cele mai des vizitate au fost: Italia, Franța, Elveția, Belgia, Olanda, Jugoslavia, Austria, de două ori Spania, o singură dată Norvegia, Turcia, Grecia, Portugalia, Bulgaria, Cehoslovacia, Polonia. Nu a călătorit în Rusia și în Finlanda. O situație specială are Germania, unde și-a făcut cea mai mare parte a studiilor, în ultimul deceniu al secolului trecut. Revine în 1913, în drum spre Anglia și în 1927, în drum spre Norvegia. După venirea lui Adolf Hitler la putere, nu a mai călătorit în Germania.
- 1930 *27 ianuarie—20 martie*. Întreprinde o călătorie în Statele Unite ale Americii, singura lui călătorie în afara Europei (vezi *Pe drumuri depărtate*, ed. cit., vol. III).
- 1931 *17 aprilie—31 mai 1932*. Este Președintele Consiliului de Miniștri al României, în fruntea unui cabinet de „tehnicieni”. Guvernarea sa a făcut obiectul unor opinii controversate, din pricina faptului că N. Iorga a luat puterea într-o perioadă economică neprielnică, momentul maximei desfășurări în țara noastră a crizei economice mondiale. Apar primele două volume din *Memorii*. Prin memoriile N. Iorga înțelegea notele sale zilnice, evenimentele fiind însemnate, după propria sa mărturie, în seara fiecărei zile. Vor apărea șapte volume, prima însemnare fiind din ziua de 17 mai 1917, ultima din 24 februarie 1938. Însem-nările dinainte de 17 mai 1917 se află în arhiva N. Iorga, evacuată odată cu tezaurul național la Moscova, în timpul primului război mondial.
- 1932 Apare *Sub trei regi*, cu supratitlul *România contemporană de la 1904 la 1930* și subtitlul *Istorie a luptei pentru un ideal moral și național*.
- 1934 Un an deosebit de bogat în tipăritură de referință: *Byzance après Byzance; Histoire de la vie byzantine, O viață de om — așa cum a fost*, vol. I—III, monumentală autobiografie, considerată o capodoperă a literaturii române; *Oameni care au fost*, primul volum reunind într-o serie de patru volume portretele sale

publicate începând din 1904, culme a artei noastre portretistice.

1936 Apare primul volum din *Sfaturi pe întunec*, o selecție din conferințele sale radiofonice, rostite începând din 1920. Următorul volum va apărea în 1940 și va cuprinde conferințele ținute la Radio până la sfârșitul anului 1938. Apar primele două volume din *Istoria românilor*, urmând ca până în 1940 să fie tipărite toate cele zece tomuri ale acestei lucrări care sintetizează gândirea și cercetările savantului.

1939 Apare *România cum era până la 1918*, vol. I. *România „Munteană“*, vol.

II. *Moldova și Dobrogea și Neamul Românesc în Ardeal și Țara unghurească la 1906*, cuprinzând notele sale de drum prin țară, începând din anul 1903, când tipărește volumul *Drumuri și orașe*. Apar, în două volume, *Toate poeziile lui N. Iorga*, vol. I — 1917, vol. II — 1940.

1940 Apare, în două volume, *Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie*, ediția a II-a.

Deși în 1936 parlamentul României îl numise profesor pe viață — împreună cu doctorul Gheorghe Marinescu — imediat după 6 septembrie 1940 este pensionat. Una după alta, publicațiile conduse de el, „Neamul Românesc“, „Cuget clar“ („Noul Sămănător“), încetează să mai apară. În noaptea de 27/28 noiembrie este asasinat în pădurea Strejnicul. Fusese ridicat, cu câteva ore mai înainte, de la vila sa de la Sinaia, de către o echipă a „Gărzii de fier“ condusă de Traian Boieru.

VALERIU RÂPEANU INTRODUCERE

Cred că întâia datorie pe care o am, de la această catedră, în afară de pomenirea cu cuvinte de recunoștință a predecesorului meu, pe care l-am sărbătorit cu toții, acum două zile, este să vă arăt care a fost rostul catedrei acesteia, care peste o lună și jumătate de zile va dispărea, pentru că eu sunt ultimul care sunt chemat la această Universitate să prezint istoria literaturii românești în întregimea și în legăturile ei sintetice. Catedra va dispărea, după dorința Facultății, și aș adăugi: și după curentul vremii, care curent al vremii, în generațiile acestea noi, duce, de o parte, către generalizări, pe care eu le cred pripite când le începe cineva la douăzeci de ani — căci un teoretician de aceștia care schimbă la douăzeci de ani toată știința de până acum mi se pare puținel fără simțul răspunderii, nesprrijindu-se așa cum trebuie, pe o lungă experiență analitică de o viață întreagă — iar, de altă parte, către erudiție, către erudiția cea mai exactă, cea mai precisă, cea mai folositoare, dar — îngăduiți-mi cuvântul — și, puținel, cea mai uscată. Poate niciodată nu s-au întâlnit într-o generație (și cu aceasta închid paranteza) două tendințe așa de deosebite: de o parte, călăreții tuturor norilor, de altă parte, adunătorii tuturor nisipurilor. Nu este nevoie să vă spun că admir tot așa de puțin erudiția care nu merge către înțelegerea totalului, a ceea ce se numește ansamblu, cât de puțin prețuiesc și aceste rătăcirii zadar-nice în regiuni nu neexplorate până la acela care umblă pe acolo, dar neexplorabile, care nu vor fi niciodată explorate. În sfârșit, acesta este curentul timpului și potrivit cu acest curent al timpului, mai ales către erudiție, s-a manifestat dorința de a avea mai multe catedre de istoria literaturii române, catedre de erudiție, în locul catedrei complexe și comprehensive, care exista înainte. Nu se va mai putea face legătură de la cele mai vechi cărți scrise în românește

până la Eminescu și până la operele generației de azi, în cuprinsul unui singur curs. Se va opri cineva la un anumit moment, cu un profesor, și va începe de aici înainte, cu alt profesor. Mă închin și înaintea votului Facultății și înaintea dorinței vremii noastre. Dar nu e mai puțin adevărat că eu sunt chemat, în această lună și jumătate¹, să înmormântez catedra unitară a literaturii românești, catedră de orientare și de direcție. Universitatea devine, în genere, o școală de erudiție, o școală de specialitate și mie, domnii mei, nici prin gând nu-mi trece să trec într-o direcție care nu este a mea și să intru în domenii pe care nu le înțeleg așa. Dar era de datoria mea să vă spun în câteva cuvinte, la începutul acestor prelegeri, care a fost rostul întemeierii acestei catedre, care a fost folosul pe care l-a adus, folos cu mult mai mic decât îl vedeau cei care o întemeiaseră și, după aceea, să trec, în chiar cea dintâi din aceste patrusprezece lecții, care vor alcătui o scurtă istorie a literaturii românești, pentru toată lumea — nici pentru filosofi, nici pentru erudiți, ci pentru toți românii care vor să cunoască istoria scrisului românesc — la însăși expunerea sintetică pe care o am în gând.

Catedra aceasta s-a întemeiat, sunt mulți ani de atunci, pentru cineva cu activitate multilaterală și nu totdeauna sprijinită pe cercetarea critică a izvoarelor. Nu este bine aici, în Universitate, să vorbim rău de predecesorii noștri, mai ales că oricine este, mai mult sau mai puțin, omul epocii sale și predecesorii noștri au trăit o epocă de multilateralitate, puțințel cam dezlănătă, dar cu un sentiment admirabil de romantism, înaintea căruia trebuie să ne

¹De fapt un an.

închinăm, fiindcă a fost de foarte mare folos societății românești și spiritului ei de moralitate. Au fost desigur exagerări, care s-au corectat, dar o idee trăiește în mare parte prin exagerările ei, așa zice chiar că, fără de exagerare, ideea însăși nu ar putea trăi. Pe vremea aceea catedra a fost întemeiată pentru Vasile Alexandrescu Ureche, sau, cum îl știți d-voastră, V. A. Urechiiă, care a scris o istorie a literaturii române (*Curs de literatură română, publicat în Ateneul român, 1860—1861, și separat*), cu totul insuficientă sub raportul informației și al liniilor celor mari. Era vorba, mi se pare, pe vremea aceea și de confundarea istoriei românilor cu istoria literaturii românești, un lucru nu tocmai așa de rău cum se pare. Eu nu înțeleg profesori de istoria literaturii românești care să nu cunoască istoria românilor și nu înțeleg profesori de istoria românilor care nu ar cunoaște, în același timp și fundamental, istoria sufletului românesc, oglindit în istoria literaturii românești,

— după cum iarăși nu pot înțelege un istoric al artelor care nu cunoaște perfect viața societății în care s-au dezvoltat aceste arte (dl Focillon, pe care l-ați auzit ieri seară, este un strălucit exemplu de cum trebuie să fie un profesor de istoria artelor), și, iarăși, nu pot înțelege un profesor de istorie universală care nu ar fi capabil să ție curs, un an întreg de zile, de istoria artelor în cutare epocă, și nici un profesor de istoria literaturii universale care să nu fi trecut prin greaua disciplină a istoriei universale.

V. A. Urechiiă a ținut catedra cu pregătire câtă era pentru vremea aceea, cu o

bunăvoință care era nesfârșită și cu un talent așa cum i-l dăduse Dumnezeu. Aceasta a durat mai multă vreme. Catedra, mi se pare, dispăruse atunci când dl Ovid Densușianu i-a dat toată strălucirea talentului său și toată soliditatea cunoștințelor sale variate. Catedra a trecut apoi la cineva care ani întregi de zile deprinsese să învețe pe elevii din școlile secundare și care, pe lângă foarte multe însușiri, avea una extrem de rară, cea mai rară din toate — cu durere trebuie să o spun: foarte rară în însăși

generația d-voastră, și însușirea aceasta trebuie să căutați a o câștiga — însușirea bunului-simț. Bunul-simț plătește mai mult decât orișice erudiție, cade mai greu în cumpănă decât orișice talent. Talentul dezordonat și erudiția egoistă, acestea nu servesc la nimic ca să conducă în viață; ci bunul-simț, pe care-l are orișice țaran, acesta este lucrul de preț și nu trebuie să fim inferiori oamenilor simpli pentru că am învățat, nu trebuie să ne pierdem fondul acesta de bun-simț pe care ei îl au. Căci bunul-simț aduce bunacuviință, aduce purtările frumoase. De aceea țaranul român, având bun-simț, are și „scaun la cap“ și, „având scaun la cap“, aceasta îi dă în același timp o perfectă logică, îi dă și felul acela frumos de a se înfățișa, care nu este decât altă latură a unui bun-simț.

Iată dar istoria acestei catedre. Sinteza care s-a făcut până acum de aici, rămâne să o faceți d-voastră de aici înainte singuri, din ceea ce vor putea să vă dea cele două catedre de erudiție care sunt pe pragul de a se întemeia și a căror sprijinire am luat-o asupra mea. Căci, întru cât mă ajută puterile mele, voi căuta să duc la bun capăt dorința Facultății de Litere.

Și acum să vă expun în două cuvinte care este tendința acestui curs, care aș dori să vă rămână. E o dorință personală, pe care să-mi îngăduiți să o am, ca, deși nu o să trec examene cu d-voastră, așa încât rezultatul acestui curs nu voi putea să-l văd în forma obișnuită a examenelor, în studiile de specialitate pe care sunteți chemați a le face și care vă vor fi foarte bine făcute, să păstrați oarecare amintiri de la mine, pentru a avea legătura dintre aceste studii prin lecțiunile pe care le încep.

Vreau să încerc, în afară de cadrele pe care le-am întrebuițat până acum, deci în niște cadre cu desăvârșire noi, marile legături, pe care nu le-am văzut nici eu așa de clar ca în momentul de față, ceea ce nu exclude posibilitatea ca după câțiva vreme să văd și mai clar — căci a te întrece este cea dintâi datorie; în orișice caz mult mai bine decât a te întrece alții — legăturile principale ale istoriei scrisului românesc. De aceea nu vă veți mira dacă, în aceste lecții, vor lipsi o mulțime de lucruri care se găsesc în Istoria mea a literaturii române, care vede chiar acum o a doua ediție ce se târăște cu greu de la un volum la celalt. Nu veți întâlni un capitol de literatură slavonă; se presupune cunoscut; în orice caz, nu eu voi fi acela care să vi-l prezint. Suntem pe cale de a avea o catedră în domenii care ne lipseau până acuma, și desigur o conferință de cultură slavonă la noi, în țara noastră, ar fi de foarte mare necesitate: ar scuti pe profesorii care vorbesc de sufletul românesc să se ocupe și de haina străină în care acest suflet româ-nesc a fost îmbrăcat o bucată de vreme. Nu-mi trece prin minte să spun ceea ce se spune foarte adeseori, că sufletul națiunii nu se poate înfățișa decât în limba națională; ar fi cu totul greșit: poți să scrii în românește cu o orientare absolut străină și poți să scrii în limbă străină cu cel mai mare, cel mai adevărat și cel mai complex suflet românesc. S-a scris cândva la noi în latinește, în grecește, mai târziu în franțuzește, dar prin aceasta nu s-a schimbat ceva din sufletul celor care scriau. Țin să vă spun d-voastră care sunteți la o vârstă la care puteți fi foarte ușor ispitiți către forme

de cultură străine, în credința că, dacă ați cuprins una dintre acestea, v-ați însușit și sufletul acelei culturi, că aceasta este o încercare absolut zădarnică. Vei învăța destul de bine franțuzește; limba franceză îți va fi oare și mijlocul de comunicație prin care se va strecura ceva din sufletul străin, deosebit, din sufletul atât de extraordinar de complex, sprijinit pe o cultură de secole, al poporului francez? Gândiți-vă la complexitatea uimitoare a dlui Focillon de ieri. Vă puteți trudi cât veți voi a învăța câte gramatici franceze sunt, puteți să frecvențați tot soiul de saloane de păsări și maimuțe din București și cu toate acestea nu veți ajunge să o introduceți în sufletul d-voastră, plin de atâtea energii proaspete, care nu au nimic a face cu tot ce poate să fie într-un suflet ce a strâns atâtea viață culturală, în curs de atâtea secole.

Numai că, în ceea ce privește slavona, nu se poate vorbi de mărturisiri de acestea ale sufletului românesc în formă slavonă. Fiindcă aceasta era o cultură de împrumut: era cultura biblică trecută la Bizanț și de la Bizanț la slavii de dincolo de Dunăre. Prin urmare ce originalitate se putea păstra în această cultură de limbă slavonă? În general slavii de dincolo de Dunăre ar avea toate motivele să fie ceva mai modești, de câte ori ridică titluri de acestea de înaintași ai culturii, de mai vechi în ale culturii, fiindcă nu este de fapt vorba de ceva care, la un moment dat, să fi pornit din sufletul lor național, ci de o adaptare — cât de greoaie! — după nevoile unui mediu încă nedeplin pregătit pentru exprimarea unor anumite noțiuni, a acestor gânduri care veneau din antichitatea biblică sau din lumea aceea a Bizanțului, ea însăși rezultată din reunirea, confundarea, strălucitoare de multe ori, a unor principii foarte deosebite între dânsese.

Nu, de cultură slavonă nu va fi vorba; nu ne putem pierde timpul în aceste câteva lecții, prin care se isprăvește o catedră, cu amănunte care privesc o cultură pe care d-voastră sunteți liberi să v-o faceți singuri.

Tot așa de puțin va fi vorba de istoria tipografiei la noi. O punem de obicei în cărțile noastre de istoria literaturii, pentru că proporțiile mari ale acestor cărți ne îngăduie luxul de a vorbi și de tipografie. Dar acestea nu sunt lucruri esențiale. Eu îmi pot închipui pe cineva care, cunoscând istoria literaturii noastre, nu ar ști momentul exact în care Macarie Muntenegreanul, venit din Veneția, a întemeiat cea dintâi tipografie în Țara Românească, ceea ce de fapt nu era o faptă românească. Se muta omul cu sacul lui de litere, cu scândurelele lui de presă, de acolo din Muntenegru, de unde cartea slavonă se putea vinde cu mai multă greutate, la noi, unde era un centru de desfacere pentru această carte; venea meșterul acolo unde i se deschideau drumuri mai largi pentru meseria lui. Trebuie să scădem din mândria noastră națională, în domenii unde am pus-o pe nedrept, pentru a o strămuta în alte domenii pe care nu le-am văzut până acum. Deci, nici de tipografie nu va fi vorba aici.

Nu va fi vorba nici de latura filologică a acestei literaturi mai vechi, care nu cade în specialitatea mea; totuși îmi atribui oarecare competență de diletant în acest domeniu, deși d-voastră sunteți liberi să mi-o refuzați și veți avea și autorități pe care să vă sprijiniți în aceasta.

Ci voi căuta să arăt cum am creat noi deosebitele elemente din care se alcătuește forma literară a culturii noastre naționale, opera noastră de creațiune în aceste deosebite domenii.

CREAREA LIMBII LITERARE

Cel dintâi capitol dintr-o istorie a literaturii românești înțeleasă în felul acesta sintetic trebuie să fie numit, are dreptul de a fi numit „capitolul creării instrumentului însuși de exprimare“, care este limba literară.

Cum s-a creat deci această limbă literară românească și când s-a creat?

Nu mai trăim în vremea în care lumea își închipuia că între-buinașarea limbii naționale rezultă dintr-o concepție clară, dintr-un act de voință: se dezvoltă sentimentul național și, dezvoltându-se, el intră în luptă cu formele străine, ceea ce duce la o impunere a limbii vorbite de toată lumea. Trebuie să ne gândim că, în timpurile mai vechi, nimeni nu avea respectul limbii vorbite de toată lumea. Este un fel de snobism înnăscut în această mizerabilă și admirabilă ființă umană, care ne face să desprețuim un lucru care este al tuturor, pe când, dimpotrivă, lucrul care este al tuturor ar trebui iubit mai presus de oricare, pentru că el este mijlocul de frăție omenească; dar sufletul omenească suferă de acest defect.

Astfel, pretutindeni, limba națională era limba vulgului, era „le vulgaire“, „vulgare eloquium“ și se întrebuința când nu se putea face altfel. Se întrebuința de oameni care nu știau mai mult, pentru lucruri care nu aveau nici o valoare deosebită de exteriorizare; era un lucru intim, familiar, lucru de început și de încercare; era o concesie pe care o făceai slăbiciunii d-tale, sau mai ales slăbi-ciunii altora, care, dacă ai scris în limba în care trebuia, nu ar fi primit, nu ar fi înțeles ceea ce spui; un fel de haină de interior și de dimineață, un halat, o „pijama“, dacă voiți, pentru persoanele care întrebuințează acest caraghios veșmânt japonez, potrivit pentru amândouă sexele.

Deci a vorbi de formarea națiunii române, de crearea spiritului românesc ca una dintre condițiunile întrebuințării limbii românești, este a sacrifica pe cineva înzadar unor zei care au murit.

Totuși, în clasele cu mult mai puțină cultură și care nu aveau în jurul lor un mediu cultural — căci în timpul depărtat al formării celor dintâi alcătuirii ale statelor noastre nu exista un mediu cultural pentru ele — anumite necesități au provocat întrebuințarea limbii românești, care însă nu a produs monumente de literatură scrisă. Fiindcă nevoia de a scrie nu o simte toată lumea; „literatura“, forma frumoasă, este și satisfacerea unor nevoi practice, sau, în unele cazuri, o țâșnire nestăpânită dintr-un suflet prea plin, dar, nici într-un caz, nici într-altul, pentru a servi necesități de ordin practic, sau pentru a-ți descărca sufletul, nu alergi neapărat la condei, cum alergi uneori fără nici o utilitate practică și fără să ai nimic în sufletul dumitale. Toată literatura aceasta curentă de astăzi — jocul de rime dificile, încercarea de ritmuri dezagreabile, întrebuințarea de cuvinte științifice culese din dicționare, sărăcia aceasta sufletească de astăzi, plină de atâtea pretenții, poate să servească în acest domeniu de învățatură — literatura aceasta nu o citește nimeni, căci își fac o iluzie poeziei care cred că-i citește cineva, numai fiindcă pretind că trebuie o revoluție literară pentru a exprima profunda mizerie a unor biete suflete sterpe, fără nici o legătură cu societatea și cu scopurile acelea înalte către care tinde omenirea.

Dar anumite necesități de acestea, de ordin practic, au trebuit totdeauna să creeze într-un moment o „literatură“, care *nu este scrisă* și care *nu este proză*. Proza este un produs târziu; cineva ar putea crede că se merge de la proză la poezie. Nu, se merge de la poezie la proză. De aceea și d-voastră trebuie să faceți astfel ca și sufletul d-voastră să treacă de la proza programelor școlare din nou la acea poezie din care se hrănește omul: izvorul curat, adânc, neștiut, din care pornește viața. Așa încât, am

început cu poezia, cu poezia aceea care merge din clasă în clasă și din curte în curte. Căci îi place oricui legătura armonioasă a cuvintelor și a silabelor; de fapt ce este poezia decât legătura armonioasă și misterioasă a silabelor? Câți nu au vrut să disece pe Eminescu, să afle tainele lui; dar tainele acestea, el însuși nu ar fi putut să le exprime; ele erau ceva format din adâncimea subconștientului său și în care se îngrămădise tot ce dăduseră atâtea generații. Căci noi purtăm în noi chemarea generațiilor de la care venim, și misterul acela poți oare să-l explici și să-l pui în formele raționale? Ce formidabilă și meschină eroare!

Se simțea deci nevoia de poezie în legătură cu unele rosturi practice ale poporului nostru; se simțea nevoie de puterea de armonie a silabelor, de puterea de rechemare a rimelor. Căci rima este un mijloc de rechemare, iar nu o floare pusă la ureche; ies de multe ori rime extraordinare, dar niciodată nu se gândește cineva, la începuturile unei poezii populare, să uimească prin bogăția rimei. Se folosea la sfârșitul versurilor orișice formă verbală sau adjectivală, fără prea multă alegere. După abuzul făcut de Alecsandri, este natural ca noi să nu mai facem așa. Alecsandri își făcea o plăcere deosebită din întrebuițarea diminutivelor; orice cuvânt, orice substantiv, orice adjectiv rima în diminutiv cu orice altă formă corespunzătoare. Numai că nu rimau de fapt substantivele, ci diminutivele. Și critica foarte aspră a unuia din oamenii cei mai subțiri ai literaturii franceze, Prosper Mérimée, vorbind despre poezia lui Alecsandri, spunea că, dacă această poezie ar fi adevărată, atunci poporul românesc ar fi un bătrân popor degenerat. Și îi plăcea lui să creadă că suntem un popor cu mult mai serios, cu mult mai bărbătesc, mai roman, dacă vreți, decât ar fi reieșit din diminutivele acestea de gust levantin. Căci este ceva în Alecsandri dintr-o depărtată suflare de vânt levantin, de pe malul Bosforului, e ceva dintr-un Athanasie Cristopulo; nu se observă îndeajuns, dar este.

Care sunt aceste necesități de ordin practic din care trebuia să iasă poezia românească?

În vremea veche nu avem poezie românească scrisă, până în secolul al XVII-lea, când apar pentru întâia dată rînduri ritmate și rimate. Dar trebuie să socotim câteva secole înainte de bieteles versuri de la stema țării sau înainte de încercarea, foarte complicată, a lui Dosoftei de a scrie psalmii în românește, psalmi ai lui care nu sunt deloc o traducere exactă; nu numai ca text nu este exactă traducerea, dar nici măcar sensul nu este exact. Și poate că tocmai aceasta îi face frumusețea: recunoști în psalmii lui Dosoftei o poezie populară și de aceea Dosoftei ar trebui să intre în orișice antologie, și, aș zice, potrivit cu timpul lui, căci ar părea altfel un blasfem să capete un loc pe care Alecsandri nu are dreptul să i-l dispute.

Dar trebuiau descoperite întâi ritmurile. Fiindcă lucrul esențial sunt ele, și, odată create, se găsesc și cuvintele. Nu cuvintele crează ritmul, ci ritmul crează cuvintele, și descoperirea cea mare nu este să le găsești pe dânsele, ci ritmul amplu, care rămâne în ureche. Pe ritmul acesta poate face apoi cineva oricâtă poezie populară vrea. El este, de altfel, esențial și pentru alt motiv: fiindcă de la el *trebuie* să se plece. Cercetând nevoile esențiale ale poporului, repede ne dăm seama de necesitatea de a găsi ritmul potrivit cu aceste cerințe de ordin practic.

Am crezut și eu cândva, și am scris și o pagină care se citează deseori de persoane care nu au citit niciodată cartea din care e extrasă această pagină, în existența unui anumit păstor romantic; aceasta într-o vreme de romantism, pentru mine, când eram

aproape de vârsta d-voastră, sau chiar într-o vârstă mai mică decât cel mai bătrân dintre d-voastră, când am scris *Istoria literaturii românești în secolul al XVIII-lea*. Am spus și eu atunci că păstorul stă, se uită la stele și cântă. Numai cât păstorul nu cântă când se uită la stele. Când se uită la stele, le admiră, le numără, le cunoaște; după aceea, ca orișice om, sub zâmbetul stelelor și al lunii, adoarme, și are un somn bun, un somn ritmat dacă voiți, dar ritmat printr-o suflare adâncă, odihnită; în tot cazul, nu suflarea care produce poezia. În cea mai mare parte, ceea ce ne închipuim noi că este un mesaj de iubire trimis prin văzduh către depărtata aleasă a inimii lui, nu e decât o întovărășire ritmată a nevoilor vieții păstorești. Merge ciobanul cu oile și le cântă; le strânge la mulsoare și le cântă. Desigur că, în anume momente, legate și ele de nevoi practice, deseori colective, nu individuale, se produce poezia populară. Își închipuie cineva un cioban mut? Un cioban care nu are simțul armoniei când vorbește? *Sunt* cazuri, dar acesta nu este ciobanul tipic. A-și închipui cineva un cioban care stă numai într-o tindă și mulge înseamnă a cunoaște numai

o parte a vieții păstorești, iar nu viața păstorească în întregime. Cred că la acest capitol avem încă nevoie de foarte multe lămuriri, fiindcă lucrurile acestea le spun în cea mai mare parte oameni care trăiesc la orașe, nu acei care sunt amestecați în viața de toate zilele a ciobanilor.

Spunea dl Bianu, așa de frumos, că își amintește de vremea când păștea oile părintești. Ar fi bine să se gândească a ne spune, pe vremea aceea, când i-a venit să cânte, sau *când* le-a venit aceluia cu care era împreună să cânte? Căci mi se pare că acest cântec nu l-a putut da dlui, care a plecat de tânăr la școală, ci pentru a cânta îți mai trebuie, pe lângă oi, și altceva: o anumită vârstă și ceea ce această vârstă aduce cu sine. În orice caz, într-un suflet copilăresc se poate naște într-o măsură mult mai mică ceea ce se poate naște într-un suflet de adolescent, care se îndreaptă către sentimente cât se poate de laudabile când sunt curate, și cât se poate de rele atunci când sunt provocate de sentimentul netrebnic al „flirtului”, de care sunt vrednice numai sufletele omenești cele mai sterile în ce privește sentimentele adevărate: este a-ți bate joc de propriile tale sentimente, pentru ca, atunci când vei avea nevoie de dânezele, să nu le mai poți găsi pentru că le-ai veștejit în tândălelele acestea stupide și imorale.

Deci iată una din originile acestui cântec: nu se poate închipui viața păstorească fără un anumit cântec, fără trezirea ritmului, fără cuvintele care se perindă de la sine în acest ritm. Noi am dori să știm care sunt cele mai vechi dintre cântecele bătrânești. Din nenorocire nu se poate, și iată de ce: nu se poate, fiindcă *aceste cântece se țin în curent cu vremea*. O vreme le-a creat, alta le-a transformat; unei vremi i-a plăcut într-un fel, altei vremi îi place în alt fel. Astfel se introduc mereu modificările necesare pentru ca să rămâie cântecul în curent cu nevoile vremii noi. S-au făcut în această direcție cercetări foarte interesante asupra poeziei spaniole contemporane. Dl Ramon Menéndez Pidal (*Flor nueva de romances viejas, 1928*), cel mai bun cunoscător al poeziei epice spaniole, și, pe alături de această poezie epică, al oricărei poezii de caracter popular din provinciile spaniole, a găsit o poezie foarte cunoscută a unui poet romantic spaniol trecut în poezia poporului și într-o formă mai bună decât aceea pe care o avea în original: anumite asprimi în silabe, anumite nesiguranțe de ritm au fost îndepărtate de popor.

Să zicem că poezia va trece mai departe și se va găsi cineva care va îndrepta ceea ce îndreptase cel dintâi: se poate întâmpla să strice forma poeziei și forma stricată va

merge mai departe și va omorî forma cea bună, deși, din fericire, în materie de poezie nu se întâmplă același lucru care se întâmplă în materie de monedă: aici, moneda proastă gonește totdeauna moneda bună, dar în poezie nu totdeauna forma cea proastă gonește forma cea bună.

Acum se deschide o problemă asupra căreia voi trece foarte ușor, deși mă simt dator să o ating, pentru că a fost ridicată, aici chiar, de către cineva care cunoaște bine literatura aferentă, dar care, în concluziile sale, merge prea departe, în alt sens decât în sensul obișnuit.

S-a spus: ce este poezia populară? O întrebare care s-a repetat și în ceea ce privește costumul popular. Acum câțva timp, când a venit în București unul dintre cei mai buni cunoscători ai costumului popular din Peninsula Balcanică, răposatul profesor și învățat bulgar Șișmanov, spunea: toate costumele acestea, să zicem cele din Muscel, sunt costume de curte, care au căzut pe urmă în întrebuințarea poporului. Este foarte adevărat, atât de adevărat, încât întâlnești costumele cele mai frumoase, cele mai originale, cu mai mult aur și culoare roșie, mai bogate, tocmai în părțile acelea unde s-a întemeiat și s-a dezvoltat la început viața istorică a principatului muntean: în Argeș și în Muscel. Nu găsești dincoace în Vâlcea, unde nu a existat viață de curte, unde costumul popular este în alb și negru și în desemnuri extrem de simple, doar o ușoară sineleală în albastru-deschis; pe când dincolo sunt cele mai triumfătoare culori ce se pot închipui.

Tot așa, s-a zis: poezia populară a făcut-o un om, și, dacă a făcut-o un om, ea nu mai este poezie populară.

Dar nu se ține seamă de faptul că poezia vine din subconști-enț, din acel misterios, adânc și totdeauna incontrollabil subconștient al omului. Și nu e mai puțin adevărat că poporul trăiește neindividualizat. Noi ne individualizăm, ne creăm individualități, așa cum putem: unii mai modești: în felul de a purta părul, sau îmbrăcămintea; alții își închipuie că s-au individualizat în domenii superioare, fie chiar dacă această individualizare are valoare numai pentru ei singuri; dar poporul nu este individualizat: *fiecare este popor; un om este popor*. Așa încât poezia pe care o face unul dintre aceștia este populară, fiind corespunzătoare întregii colectivități. Pe de altă parte poezia aceasta populară nu poate circula așa cum circulă produsele noastre literare: avem bani, dăm opera la tipar; există o instituție care își face păcatul cu noi și din cauza acestei instituții mergem cu produsul nostru literar la tipar; dar poezia populară trebuie să fie primită de toată acea masă pe care o reprezintă însuși creatorul, și numai astfel circulă. *Așadar poezia populară este populară prin toată popularitatea celui care o produce, prin toată acceptarea celor care o transmit.*

În felul acesta vă puteți închipui cât de adânc trebuie să ne închipuim existența unei poezii populare, adică a poeziei înseși, căci deosebirea aceasta a poeziei în populară și nepopulară se sprijină adesea pe o simplă aparență. Există o poezie, dar se poate întâmpla cineva care să o scrie și atunci, dacă a scris-o cineva

— de multe ori nu „scrie“, ci mai mult își încearcă doar condeiul

— iat-o „cultivată“, pe manuscrite, pe „tartajul“ lor. Multe dintr-ânsele sunt absolut necuviincioase și desigur n-ar putea fi citite aici; altele sunt însă foarte cuviincioase; de pildă, Conachi și-a cercat odată condeiul și poetul tuturor oftărilor pentru cucoanele fanariote ale secolului al XVIII-lea a scris:

Lunca strigă, lunca zbiară, Pentru-un pui de căprioară.

Vă puteți închipui d-voastră pe Conachi, cu ișlic și cu ciubuc și papuci, față în față cu un pui de căprioară! Nu se poate închipui.

Astfel deosebirea între poezia populară și poezia care n-ar fi populară e cu desăvârșire de suprafață, și, cu toate că de întrebuintare curentă, nu are nimic care să o legitimeze în adânc.

Dar mai este altceva decât ciobanul în cale și la lucru: oamenii joacă, dansează. Este la început o datorie religioasă, în afară de o manifestare instructivă. Căci fiecare, în anumite împrejurări, simțim că ne vine a juca și nu înțelegi în adevăr muzica dacă într-un anume moment nu simți tresărirea, pe care o stăpânești, a întregii tale ființe, chiar dacă nu ai învățat cândva danțul, și, iarăși, nu există poezie bine ritmată care, fără să-i cunoști melodia, să nu provoace un început de melodie în urechea cui este un om complet, căci sunt ființe necomplete care nu pot prinde o bucată de cântec, ceea ce e o infirmitate.

Poezie, cântec, adică muzică, și danț sunt lucruri legate împreună, și zeei din antichitate așa erau slăviți; în timpurile noastre aceasta nu se mai poate închipui. Vă închipuiți în mijlocul slujbei credin-cioșii începând a sălta după cuvintele ritmate spuse de preot! Decența noastră de astăzi ni-o interzice. Dar odinioară nu era așa; ar fi fost supremă indecență să continui, în asemenea momente, rămânerea în starea de încremenire paralizată, așa cum cere bunacuviniță din timpurile noastre. Prin urmare era danțul. Totdeauna au fost danțuri și ele au o vechime imemorială: vom întâlni totdeauna aceste mișcări ritmice ale picioarelor și uneori și ale mâinilor, în felul cum, de pildă, fac astăzi țărani noștri. Dar *danțul cere cântec, și cântecul cere poezie. Danțul se cere punctat, și se punctează cu literatură.* În dispoziția aceea cu totul specială pe care o provoacă danțul, sângele merge mai repede, mai bogat; în contactul acesta al mâinilor, al trupurilor, în atmosfera aceasta cu totul specială, fiecare, de la o bucată de vreme, nu mai vede pe toată lumea, ci un suflet prieten sau unul dușman, și pentru sufletul dușman aruncă înțepături, pentru sufletul prieten trimite zâmbete, care toate se cristalizează în literatură.

Așa încât poezia cea mai veche este în legătură cu necesitățile unei vieți practice, care cer neapărat, fără nici un fel de mândrie, fără nici un fel de prietenie sau aspirație către eternitate, creația literară.

Dar mai este și altceva: viața de curte. Viața de curte de astăzi este prinsă, de o parte, într-o anumită etichetă, de altă parte, în intrigă. Din aceasta se compune viața de curte în timpurile noastre: solemnă etichetă în fața tuturor, intriga pentru intimi. Dar viața aceasta de curte nu era așa și odinioară. Odinioară erau ospețele cele mari. În a mea *Istoria românilor prin călători*, se poate vedea

o sumedenie de banchete din acestea domnești. Ne descrie un francez pe la 1570, aici, în București, curtea lui Alexandru-Vodă, fiul lui Mircea. Într-un anume moment se aduce vin, și era o datorie pentru boieri să bea, de câte ori se ridica paharul, în sănă-tatea, întâi, a lui Dumnezeu, trei cuvinte românești, care ni-au fost păstrate în descrierea lui l'Escalopier, apoi în sănătatea îm-păratului, adică a sultanului, și în unele cazuri, când era un trimis străin sau un călător venit din Occident, domnul făcea din ochi când spunea „împăratul“, ceea ce însemna că era vorba nu de împăratul din Constantinopol,

ci de cel creștin de unde venea solul sau călătorul. Apoi se bea în sănătatea lui vodă și în sfârșit în sănătatea tuturor. Mesele acestea țineau ceasuri întregi și, până nu adormea toată lumea, nu încetau.

Dar pentru astfel de petreceri trebuie cântec: vechiul cântec bătrânesc, cântec bătrânesc pe care îl întâlnește cineva și în vremea lui Atila; când se întorcea în ringul lui panonic în secolul al V-lea, era întâmpinat de fete germane care cântau pe două rânduri, glorificându-l. În locul lui Atila, închipuiți-vă un domn de al nostru care se întoarce biruitor. În loc ca la primire să i se prezinte discursuri, era primit cu cântece. Când a intrat Mihai Viteazul în Ardeal — avem mărturii ungurești contemporane — mergeau alături cu dânsul lăutarii care „ziceau“. Își închipuie cineva că ziceau numai din vioară? Ziceau din vioară, dar, în același timp, cântau cântecul, poezia aceea, venită din Peninsula Balcanică la noi.

Să-mi dați voie să strecor cu această ocazie o explicație la care țin. Eu nu cred că sârbii *au creat* cântecul popular; i-au dat o formă strălucită, dar că l-au creat nu pot admite. Iată de ce: fiindcă de obicei cântecul popular se află în momente de mare triumf național, sau în clipa unei adânci suferințe naționale. Dar când s-a ivit cântecul popular sârbesc, balada sârbească? Nu în epoca de triumf a lui Ștefan Dușan, nici după adâncă umilință din secolul al XV-lea; a doua zi după Cosovo nu era atmosfera trebuitoare pentru a se crea balade. În timpul din urmă s-au făcut analize foarte amănunțite și îngrijite asupra baladei sârbești și s-au descoperit părți luate de-a dreptul din *chansons de geste* ale francezilor. Așa încât migăloasa cercetare filologică dă dreptate îndrăzneței mele ipoteze. Un singur popor a creat cântecul acesta în epoca evului mediu: e poporul francez. De la francezi a mers cântecul în Italia, prin dinastia de Anjou, în Neapole și Sicilia, și de acolo a trecut pe coasta Peninsulei Balcanice, în Albania, unde a influențat viața sârbească. Așa încât de la luthierii depărtatului ev mediu până la alăutarii sau lăutarii de pe vremea lui Mircea cel Bătrân este o continuă dezvoltare.

Am ascultat întâi la curtea noastră cântece de sărbătoare slavone care au mers până în plin secolul al XVI-lea, căci la 1570 întâlnim încă astfel de cântăreți ambulante la curtea lui Ștefan Báthory, rege al Poloniei. Apoi s-a cântat românește. S-a cântat sub Constantin Basarab, pe la 1650 „viersul fetei care și-a pierdut oile în munți“, care se cântă și azi în Polonia și care și azi răsună la lăutarii din Vălenii-de-Munte. În *Viața lui Constantin-Vodă Cantemir* de Dimitrie Cantemir, se poate vedea un pasagiu de care s-a ocupat și profesorul polon Wendkiewicz, în care se prezintă un mare rege polon, Ioan Sobieski, stând la o masă de acestea și, după ce băuse puținel mai mult, cum n-avea la îndemână cântă-reți, cântând, el, care știa românește:

Constantine, fugi bine,
Nici ai casă,
Nici masă,
Nice dragă jupăneasă.

Și Constantin Cantemir i-a răspuns că jupăneasa i-a murit de multă vreme, dar, în ce privește casa, a pregătit-o pentru oaspetele pe care îl aștepta. Fiul de răzeș din Fălciu a avut fără îndoială mai multă atitudine de curte, în felul lui Ludovic al XIV-lea, decât marele rege polon.

Dar până în acea epocă, foarte târzie, obiceiul se păstrează. Întâi în slavonește s-a auzit cântecul, pe urmă, în a doua epocă, s-a auzit același cântec în românește, pe

subiectele sărbătorești. Literatura noastră a făcut, în dezvoltarea ei, până foarte aproape de noi, același lucru: pe subiecte străine a pus cuvinte românești și pe urmă a ajuns la ceea ce este de dorit să se ajungă din nou astăzi în domeniul literaturii mult mai înalte: pe cuvinte românești să se pună lucruri care, fiind românești, să se integreze în cultura generală a timpului. Așa se pune problema, iar nu ca în anumite foarte pretențioase reviste care sunt în mâna d-voastră a tuturor. *Nu te poți integra în cultura universală decât aducând o notă nouă în această cultură. Nimeni nu ne cere să împlinim funcțiunea de umili reprezentanți, într-o țară inferioară, ai unei glorioase culturi care încape foarte bine în marginile unui mare popor.*

Va să zică, iată cum s-a produs poezia la noi: cântecul bătrânesc de curte, cântecul epic, alături de cântecul ciobănesc, țărănesc, însoțind actele vieții obișnuite, ale vieții țăranului.

Dar între aceste două trebuie să se mai adauge încă un izvor de poezie: *sunt sărbători care cer neapărat cântec* — acesta este domeniul religios — *sunt superstiții care cer neapărat, și ele, cântec*, căci nu poți să vrăjești pe nimeni cu un discurs în Parlament. Nu poți cu proza, ci trebuie poezia neînțeleasă, misterioasă, de cuvinte rare, legate, într-un chip neobișnuit, adică *descântecul*. Dar, de altă parte, sunt și sărbători și acte religioase în viața omului care nu se pot fără de cântec. La naștere, la botezul copilului nu se mai cântă la noi, dar, desigur, sunt popoare la care se cântă, popoare care întovărășesc fiecare moment al vieții cu un cântec. Nu se mai cântă la nunți, dar odinioară mergeau flăcăii călări, care ajungeau la mireasă spunând că sunt soli ai împăratului la curte străină și se vorbea și de o ciută care se află ascunsă în pădure și, dacă nu se dă, amenințau cu răzburarea. S-ar mai putea găsi asemenea obiceiuri în care cântecul își are rostul lui. Am putut să văd cândva o astfel de nuntă, în secuime: treceam cu trenul și șoseaua era plină de asemenea flăcăi călări care făceau nunta ca în vremurile cele vechi, acum vreo douăzeci de ani. Pe lângă orațiile acestea de nuntă, sunt *bocetele* la îngropare — asemenea cu cele din Corsica — din care unele sunt foarte frumoase, și atâtea generații au simțit nevoie de ele. Pe urmă, la sărbătorile religioase, la Paști, la Crăciun, erau desigur iarăși cântece. Biserica a mâncat în mare parte cântecul popular, dar nu l-a putut mânca detot și pretutindeni, și nu se poate nici astăzi sărbătore de iarnă fără să se audă acest cântec, care, lucru foarte curios, după cum l-am spus și cu alt prilej, l-am întâlnit și în Norvegia, cu desăvârșire la fel ca și la noi.

Dar viața se cere și îndreptată. Moșnegii, care au trăit-o, spun cuvinte care sunt bune de păstrat. Ritmul, pe care l-au găsit, ajută la aceasta.

Avem astfel și *proverbele*. Proverbele acestea, într-o formă ritmică, sunt foarte deseori rimate. De ex. „frate ca frate, dar brânza cu bani“, sau, cum se zice în Moldova: „mâta cu clopoței șoareci nu prinde“, cu mai mult simț al ritmului decât dovedesc muntenii spunând: „pisica cea cu clopoței nu prinde șoareci“. De unde vin proverbele? De ce s-au răspândit proverbele? Sunt ele un lucru care a răsărit la început, așa dintr-o dată, sau sunt rămășițele unor bucăți literare care au pătruns în sufletul poporului și s-au păstrat acolo cu forma ritmică pe care le-a atribuit-o un om la un anumit moment? Eu sunt pentru ultima soluție.

Dealtfel, gândiți-vă la Grigore Alexandrescu și la alții: din fabulele lor, anumite fragmente au devenit populare.

Iată deci un ultim izvor de poezie. Acum ajung și la *originea prozei*. Și aici sunt într-o divergență de păreri, pe care din nenorocire nu o pot înlătura, cu o parte din cercetătorii limbii româ-nești.

Noi avem, în afară de unele însemnări în marginea documentelor — documentul este slavon și, în margine, sunt însemnări românești, prea puține — în afară de anumite însemnări de pe dosul documentelor, unde se rezumă în câteva cuvinte cuprinsul actului, și alte însemnări, precum, de pildă, mențiunea în care se spune, cu privire la tratatul de pace încheiat între Ștefan cel Mare și Ioan Albert, regele polon, că au existat trei forme: o formă latină,

o formă ruteană și una „valahă”. Ruteană, aceasta însemnează forma slavonă; prin urmare a trebuit să existe o ciornă în limba românească. Ciornele acestea în românește se văd foarte bine prin hârtiile lui Petru Șchiopul. Înainte însă de acestea existau și altfel de însemnări. În Socotelile Sibiului, la începutul secolului al XVI-lea, se vorbește iarăși de acte scrise în românește. Și încă de la 1521 avem scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung, care dă știre brașo-venilor de anumite mișcări ale turcilor: e scrisă într-o românească perfect gramaticală. Iată atâtea cazuri de întrebuintare a limbii românești în acte scrise până la 1550.

Dar mai este și altceva — și aceasta nu am spus-o până acum: când se făcea pe vremuri o vânzare, la noi, se redacta un zăpis în care se arăta felul în care se înțelegea cumpărătorul cu vânzătorul; zăpisul era în românește și cu acest zăpis se duceau părțile la domnie, de unde se da actul slavon. Pentru epoca mai nouă, de la 1590—1600 înainte, zăpisele sunt foarte multe; pentru epoca mai veche zăpise private nu mai există, nu ni-au rămas decât actele publice slavone. Dar ce înseamnă aceasta: că pisarul își da osteneala să culeagă din auz, din ceea ce îi spuneau împričinații, care sunt condițiile vânzării? Cine și-ar putea închipui un pisar având această însușire? Oriunde este a se stabili un act definitiv, se cer alte acte după care să se poată lua scriitorul. Aici, în Facultate, de pildă, nimeni nu ar consimți să fie secretar dacă ar trebui, la înscrierea studenților, să întrebe pe fiecare unde s-a născut, cum i se numeau părinții și care îi este vârsta. Se cer acte și pe baza acestor acte mai vechi se scrie și actul nou. Sunt convins că în vremea aceea veche, când satele nu aveau logofeți de slavonește, zăpisele se făceau în limbă vulgară și apoi părțile mergeau cu aceste zăpise la logofătul domnesc. Numai cât, pentru vremea mai veche, înseși actele de proprietate s-au păstrat atât de rar și este adevărat că în vremea aceea hârtia se întrebuinta cu mult mai puțin; ceea ce ar putea să fie o obiecție față de ipoteza mea, dar nu una care s-o poată înlătura.

Dar, pe lângă această presupunere, pe lângă faptul că, odată ce limba națională a fost întrebuintată în poezie, nu putea zăbovi prea mult momentul când se va ajunge la întrebuintarea ei în proză — experiența o putem face cu Franța, cu Italia, cu toate popoarele din Peninsula Balcanică — mai avem și așa-numitul *Codice Voronețian*, anume părțile de *Scriptură* din Voroneț, tipărite de răposatul Sbiera în mod foarte solemn, deși ele fuseseră descoperite de un modest diletant din București, profesorul Crețu, care avuse naivitatea să creadă că descoperirea i-ar da dreptul și la publicare.

Acest *Codice Voronețian*, împreună cu *Psaltirea Șcheiană* și cu *Psaltirea Hurmuzachi*, formează un grup de trei cărți întregi, la care se pot adăugi fragmente — și sunt sigur că încă nu s-a isprăvit cu descoperirea acestor fragmente, numai cât lumea nu-și dă totdeauna osteneala să caute în legăturile cărților, unde am găsit adevărate

tezaure; acum mai de curând am aflat din ale lui Coresi o Psaltire slavo-română din care se păstrează numai câteva rânduri trunchiate. O cercetare adâncită, mai ales a locurilor ardelene, ar putea duce la bune rezultate și nu voi uita niciodată plăcerea pe care am avut-o găsind textul românesc și slavonesc, unul în roșu, altul în negru, într-un fragment care dădea îndată după 1500 încă o formă a uneia din cărțile sfinte. Dar toate aceste cărți și fragmente, care ni s-au păstrat, de fapt nu constituiesc o literatură. Ele reprezintă *numai fabricarea instrumentului literar, fabricarea prozei românești*. De aceea am dat primei lecțiuni caracterul acesta.

Eu cred că *aceste traduceri în românește ale cărților religioase sunt în legătură cu mișcarea husită*; nu cred nici acum că ar putea fi în altă legătură, cu vremea luteranismului. E sigur că nu avem a face cu lucrări pornite din îndemnul nostru. În privința aceasta dovadă foarte bună e faptul că se găsește Crezul cu purcederea Sfântului Duh din Tatăl și din Fiul, acel „filioque“ catolic — care, e drept, s-ar potrivi și pentru epoca luteranismului; acest „filioque“ arată că traduceri românești au fost lucrate nu numai în afară de ortodoxie, dar și în afară de *conștiința deosebirilor dintre catolicism și ortodoxism, de voința de a face deosebire între crezul catolic și între crezul ortodox*. Este vorba prin urmare de *introducerea limbii vulgare după exemplul apusenilor, într-o vreme în care apusenii ar fi cerut acest lucru, și vremea aceasta nu poate fi decât vremea husită*.

De ce cred eu — astăzi și cu argumente noi — că aceste traduceri sunt din epoca husită? Întâiul argument pe care-l pot aduce rezultă din *citirea însăși a textelor*: nu avem decât să punem alături limba din *Codicele Voronețian*, din *Psaltirea Șcheiană* și din *Psaltirea Hurmuzachi* cu scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung, care este perfect databilă, pentru că e vorba acolo de o expediție a împăratului turcesc Soliman, din anul 1521: de o parte o limbă care se întrebuițează prima oară, de alta o limbă de întrebuițare curentă. Dar s-a spus: într-o parte avem limba unui colț pierdut de lume, pe când dincoace avem limba cu cuprinsul regiunii aceleia în care s-a creat limba românească literară. Da, aceasta ar fi adevărat pentru *teritorii mult mai întinse* și care nu ar avea o *circulație interioară*; dar poporul românesc este un popor de *continuă circulație interioară*, căci omul din munții Ardealului merge până la Nistru și dincolo de Nistru, până în fundul Dobrogei, această regiune alipită mai târziu la regatul României. Pe de altă parte, deosebirile sunt așa de mari, încât este imposibil să nu se simtă, și instinctiv, că este vorba de o limbă din altă epocă.

Dar nu este numai atâta. Husitismul ajunsese pretutindeni în vecinătatea noastră; era în Ungaria de nord, în Polonia. Mai mult: husitismul a intrat la noi în Moldova în cea dintâi jumătate a secolului al XV-lea: la Trotuș, s-a scris Sfânta Scriptură pe ungureș-te, de refugiați husiți, pentru care am și avut conflicte cu polonii, cari învinovăteau pe Alexandru cel Bun că adăpostește predicatori eretici. Influența aceasta husită, în urma lucrărilor dlui Macurek, un tânăr ceh care a stat la noi mai mult timp și care știe bine românește, capătă încă mai multă amploare: vedem o pătrundere și mai adâncă decât ni-am putut-o închipui până acuma.

Firește că, discutând limba, poate să ajungă cineva la alte concluzii decât ale mele, dar, după cum am arătat în altă parte, în expunerea mea despre istoria literaturii religioase, care a trecut apoi și în *Istoria literaturii române*, sunt acolo termeni în ce privește guvernarea și administrarea poporului care sunt *anteriori epocii în care s-au*

organizat principatele noastre, anteriori desigur epocii lui Alexandru cel Bun în Moldova.

Cred că locul de alcătuire a cărților a fost în Maramureș. Acolo era marea mănăstire din Peri, stavropighia legată de Patriarhia din Constantinopol, încă la sfârșitul secolului al XV-lea. Acolo s-au făcut, după mine, cele dintâi traduceri ale Scripturii, din care o parte este cuprinsă în *Codicele Voronețian* și alta în cele două Psaltiri. Maramureșul nu era o regiune răzleață, ci stătea în cea mai strânsă legătură cu Moldova. S-a dovedit acum în urmă, prin descoperirea făcută de dl Petrov, profesor rus de la Universitatea din Petrograd, legătura strânsă a Maramureșului, confundarea aproape a acestei regiuni cu țara de peste munți. Precum undeva în ținutul Inidoarei, la o biserică de la începutul secolului al XV-lea, făcută de ctitori români din jurul regelui Sigismund, este o inscripție slavonă, arătând că regiunea era în strânsă legătură cu regatul muntean, tot așa s-a găsit un zapis slavon de la începutul secolului al XV-lea în Maramureș — regiune supusă stăpânirii ungare și unde ar fi fost firească întrebuințarea limbii latine — care e redactat în limba slavonă, întrebuințată așa cum era întrebuințată la noi, ceea ce înseamnă că într-adevăr era acea comunitate de viață între Maramureș și Moldova.

În sfârșit, un argument care mi se pare absolut decisiv: se află în *Codicele Voronețian* cuvintele „chesar“ și „crai“, și aceasta nu poate însemna decât Sigismund regele Ungariei, care era și împărat, o noțiune a puterii supreme care aparține începutului veacului al XV-lea.

Limba cărților acestora este, o repet, cu desăvârșire aspră, simțul stilului nu există deloc, traducerea este până într-atâta de nedibace încât, dacă se găsește un cuvânt de origine grecească pe care traducătorul nu l-a înțeles ce înseamnă, îl reproduce tocmai așa („estacti“ și Õ sttha, tămâia).

Dar elaborarea limbii s-a făcut și altfel. Prea mult se crede că o limbă se dezvoltă numai prin scris; ea se dezvoltă și prin întrebuințarea ei curentă, și, cu cât o întrebuințează o clasă mai mult, folosește această limbă literară. Nu aș zice că limba româ-nească de astăzi s-a format în Adunările Regulamentului Organic sau în cele dintâi parlamente românești, dar nu se poate spune cât de mult a folosit limba literară pe care o scriem și o vorbim astăzi de la debaterile acestea parlamentare, de la procesele de tribunal, de la toate aceste împrejurări în care limba nu se poate înfățișa oricum, ci trebuie să îmbrace oarecare decență. Și, iarăși, dacă școala noastră, literatura noastră au căpătat, de la o bucată de vreme, un trivial aspect pornografic, scârbos, aceasta se datorește faptului degenerării vieții politice și sociale de la noi: limbajul boieresc se cobora odinioară până la cârciumă; limbajul de cârciumă se ridică acum până la presa cea mai citită și este de găsit până și în discuțiile din Parlament.

Limba românească, instrumentul nostru literar, a trecut de la șovăirea naivă a celor dintâi traduceri la limba clară a lui Neacșu din Câmpulung și apoi la frumoasele scrisori din vremea lui Petru Șchiopul, ori la acea scrisoare minunată de pe la 1610—1620, pe care boierii munteni o trimiteau lui Radu Șerban, domnul lor pribeag¹.

¹ „Prea-milostive Doamne, să fii dumneata sănătos. Rugămu-ne Domniei Tale ca Domnului nostru cela milostivul. Pentru care lucruri știi dumneata când ne-am despărțit de dumneata: în ce credință ne-ai lăsat în aceia suntem și până acum, și de câteva ori am trimes de am dat în știre dumitale, și cu mare frică, ca să nu pierdem capetele de

acest Domn turc. Și dumneata până acum nici un lucru adevărat nu ni trimiți, ce numai nădejde. Ce noi întradează nădejde cădem la lucruri foarte grele, că, întâi, în țara noastră acum strigă hoga, că-și ține acest Domn frații și surorile în casă cu el și sunt turci. Și robii cari au scăpat de prin catarge și de printr-alte robii, măcar de la Mihai-Vodă, Domnul cine este în țară el îl dă turcilor, — și alte multe nevoi care nu le-am scris. Acum înțelegem că are turcul gând să se puie în țara noastră Pașă, așijderea și în țerile ce sunt vecine cu noi. Deci, dacă vom cădea noi la aceia, să rămâie în țara noastră Pașă, și mănăstirile și bisericile noastre să fie meceturi turcilor, și coconii noștri să-i facă ieniceri, și fetele noastre să le ia turcii lor muieri, cum fac într-alte țeri ce sunt supuse lor, deci noi, din zilele lui Mihai-Vodă, de când ne-am supus și ne-am jurat creștinilor, pentru aceia ne-am jurat și ne-am supus noi supt Împăratul creștinesc, ca să nu cădem noi la un lucru ca aceasta. Drept aceia am târpit noi mari cheltuieli și robii și arsuri și sânge vărsat pentru creștini, ca să avem căutare la nevoia noastră. Ce mult ne mirăm: au dumneata nu faci știre Împăratului de nevoile noastre? Ce, de este vina din dumneata, că nu faci în știre împăratului să ne caute la

Această limbă s-a făcut pe câmpiile de luptă, în sfaturile domnești, în toată viața noastră națională neconținut mișcată. Și nu poate să existe un instrument de literatură, nu poate să existe literatură decât aceea care este ieșită din întregimea vieții naționale.

nevoile noastre, Dumnezeu îți va fi platnic, cum te-ai jurat cu noi. Ce trebuiește dumneata plecat și cu lacrimi de la noi să aduci aminte Împăratului nostru. Noi că, măcar să așdacă n-am fi noi avut nici o tocmeală cu creștinii și acum am striga mila Împărăției Sale, încă s-ar cădea să ne caute, fiind noi creștini — că să nu rămânem păgâni. Căci inima noastră nu se poate suferi cu păgânii. Căci și an, când am venit cu turcii lui Bătur (Gabriel Báthory) și atunci numai ce așteptam să auzim de dumneata și de ceva oaste creștinească; noi ne grijisem că să fim vrăjmașii lor cei mai mari, cum am făcut știre dumitale. Ce ne rugăm dumitale, dă în știre Împărăției Sale, că acum este vreme bună, și suntem toți gata a sluji Împărăției Sale și dumitale, cum veri înțelege dumneata și de la logofătul Oancea. Măcar că așdeî nu ne-am împreunat noi cu Logofătul, iar, dac-a venit sluga Logofătului, toate pe rând i-au făcut în știre cu omul nostru, cum stau lucrurile de încoace. Care nu suntem noi îndoșiți că nu vor veni în știre dumitale. Ce ne rugăm să fie cu taină acest lucru. Că, de s-ar înțelege, toți ni-am pierde capetele. Să fii dumneata sănătos, amin. Scris April 29 de zile.

Noi, toți, boierii din țară, și de la slujitori, plecați ne închinăm dumitale“.

II. PRIMUL FOND STRĂINAL LITERATURII ROMÂNILOR

După ce s-a arătat cum s-a alcătuit limba literară, poate să se prezinte evoluția subiectului însuși. Limba literară, ori dacă este veche — limba de caracter universal, răspândită în toate regiunile acestea ale Sud-Estului Europei, limba slavonă — ori dacă e cea nouă vulgară, trebuie să se aplice la un subiect; limba este o formă și această formă trebuie să se aplice unui fond. Prin urmare care este fondul la care se aplică ea?

În ce privește fondul, e de făcut o deosebire, care va fixa o margine între două împărțiri: anume *fondul străin* și *fondul indigen*.

Orice literatură se adresează, în momentul în care un popor începe abia să capete conștiința de el însuși și să-și pună mai clar, mai de aproape și mai adânc problemele care-l privesc pe dânsul, la modele care nu sunt ale lui — și sunt cazuri când, și într-o literatură dezvoltată, părăsește cineva fondul indigen pentru a se adresa unui fond străin, când părăsește legătura cu viața însăși a societății pentru a se îndrepta spre subiecte care vin de aiurea și sunt în legătură cu alte societăți. Dar pentru orișice societate începătoare lucrul acesta este firesc: *o societate începătoare nu este în stare să-și caute ea înseși subiectele sale*. „A te cunoaște pe tine însuși“ este un lucru foarte greu, cu toată recomandăția lui Socrate și a tuturor celor care l-au urmat, pentru orișice individ și cu atât mai greu pentru o societate, care reprezintă un fenomen complex. Societatea căutându-și subiecte în literaturi străine se adresează mai ales la *acelea care sunt legate mai strâns de dânsa*, prin anumite legături, să zicem, de *autoritate*.

La noi, limba slavonă era întrebuințată în biserică și era întrebuințată în cancelarii; ferească Dumnezeu, niciodată, cum s-a crezut de învățați de dincolo de Dunăre, în relațiuni politice! Niciodată boierii între dânsii, sau domnul cu boierii săi, nu au vorbit limba slavonă; niciodată slavona nu a servit drept limbă de întrebuințare în clasa de sus. Și, dacă relațiunile politice au fost făcute în limba slavonă, aceasta se datorește unui fapt pe care îl voi arăta acum. Limba slavonă o luasem de la vecinii noștri de dincolo de Dunăre. Nu putea fi însă vorba de un împrumut care ar arăta o recunoaștere de superioritate față de acești vecini așa cum au căutat să argumenteze, în anumite momente gingașe ale istoriei noastre, bulgarii, care simțeau nevoie să se afirme împotriva noastră; nu înseamnă că am primit cultura noastră de-a gata, făcută de dânsii, ceea ce ar arăta că nu am fost în stare să ne precizăm firea națională și că ne-am folosit de rezultatele unor osteneli culturale care au fost proprii ale lor. Aceasta este cu desăvârșire fals.

Am luat de la slavii de peste Dunăre fiindcă *ei erau prezentatorii în formă slavonă ai culturii bizantine*, care cultură bizantină fusese, înainte de aceasta, grecizată, și nu era de fapt decât vechea cultură romană, greco-romană, elino-romană, dacă voiți, vechea cultură mediteraneană, trecută de la întrebuințarea limbii latine la întrebuințarea limbii grecești, nu ca limbă superioară, ci fiindcă nu se mai știa, nu se mai întrebuința curent, în aceste regiuni ale Împărăției bizantine, limba latină. S-a trecut de la limba latină la limba grecească pentru că limba grecească era o limbă vulgară pe care o întrebuința poporul, iar nu pentru că era o limbă superioară pe care ar fi cerut-o ambiția statului. Și după aceea s-a trecut de la limba grecească la limba slavonă, pentru anumite regiuni,

nu fiindcă limba slavonă era cerută de o conștiință națională deosebită și nu fiindcă s-ar fi socotit această limbă, cu totul nouă, superioară, pentru întrebuințarea literară, față de greceasca întrebuințată de atâta vreme și cuprinsă în monumente literare neimitabile pentru toate timpurile, dar fiindcă în anumite regiuni nu se înțelegea grecește. Și, tot astfel, atunci când s-a trecut la noi de la slavonă la limba românească, nu s-a trecut din cauza unei conștiințe naționale românești, nici din cauza unei convingeri de superioritate a acesteia față de cea dintâi, ci fiindcă nu se mai înțelegea limba slavonă. A fost, deci, al treilea pas de trecere de la o limbă oficială și administrativă, de la o limbă bisericească, imperială și patriarhală, la o modestă limbă de întrebuințare curentă.

Prin urmare, când a fost să ne căutăm subiectele, *a fost natural ca aceste subiecte să le găsim în acea literatură care avea o mai puternică influență asupra noastră din pricina limbii în care era înfățișată, limbă a statului și a bisericii.*

Dar de ce limba slavonă avea această autoritate, care ne silea, ne impunea să o acceptăm? Din două motive. Unul de ordin politic, celălalt de ordinul cel mai practic cu putință. Întâi, fiindcă ideea imperială dincolo de Dunăre era îmbrăcată în stăpânitorii aceștia slavi. Noi aveam domni populari care se aflau așezați peste organizații de văi, cu juzi, cu cnezi; pe când, dincolo, ideea împărătească din Bizanț era înfățișată și prin domnitorii sârbi din neamul lui Ștefan Dușan și prin domnitorii bulgari de la Târnovo. Fusesse o vreme când era un singur țarat bulgăresc, dar, și când țaratul bulgăresc s-a sfărâmat în bucăți, tot era un stăpânitor la Vidin, unul la Târnovo și un al treilea pe malul Mării Negre. Și este știut că totdeauna forma pe care o îmbracă o societate politică mai dezvoltată influențează o societate politică mai puțin dezvoltată din vecinătatea ei. Într-un moment am avut în anumite domenii limba latină. În Muntenia, s-au dat, cel puțin pentru anumite legături internaționale, acte în latinește. Este o întrebare dacă pentru Moldova, la începutul dezvoltării principatului, nu s-a făcut uz de această limbă latină, deoarece încă de la cei dintâi domni o cancelarie trebuie să fi fost, și aceasta ar fi putut fi adusă, încă de la descălecare, din Maramureș, din lumea ungară, care nu întrebuința în cancelariile ei altă limbă decât aceasta. Mai târziu, curentul slavon a trecut de la noi în Ardeal și din cauza aceasta în bisericuța despre care am mai pomenit se găsește o inscripție slavonă, ceea ce nu poate fi altceva decât o influență slavonă venită din regiunile de la sud de Carpați. Și în regiunile de influență literară oficială, latină de la nordul Carpaților, tot pe la începutul secolului al XV-lea, în Maramureș, s-a găsit actul care privește anumite legături dintre elementele superioare românești de acolo, redactat în slavonește, ceea ce arată iarăși o influență slavonă venită de dincolo, din Moldova. Dar dacă limba latină a fost întrebuințată de un Vladislav sau Vlaicu-Vodă în Muntenia, dacă putem presupune că a fost întrebuințată într-un anumit moment și de cei dintâi domni moldovenești, datorită faptului că asupra noastră coroana regală ungurească, reprezentând o formă politică mai evoluată, putea să aibă o influență, tot astfel și *coroana imperială din Balcani a trebuit să aibă asupra noastră o adâncă influență de autoritate.*

Dar cancelariile nu se improvizau; ele se dezvoltă foarte greu, atuncea când nu e nimic înainte; dar, când e o cancelarie gata făcută în vecinătate, *ea se împrumută.* Și dincolo de Dunăre era la dispoziția noastră o cancelarie slavonă, care, aceasta, în timpurile din urmă fusesse supusă chiar unei înnoiri; la sfârșitul secolului al XV-lea a fost în Serbia reforma gramaticală a lui Constantin Filosoful, care unei limbi mai înaintate i-a adus și o formă gramaticală mai precisă. Această limbă ne stătea la îndemână, și omul

particular, ca și o societate, așa este: decât să caute a crea de la sine, preferă să ia lucrul făcut de-a gata de cineva care l-a precedat pe această cale.

Prin urmare, cele dintâi subiecte pe care am voit noi să le luăm au fost luate de la Bizanțul literar al vecinilor noștri, de la care, pentru motivele arătate, luasem și limba oficială, limba bisericească de care era legat totdeauna un caracter sacru. Până ajunge cineva a strămuta cuvântul lui Dumnezeu într-o limbă nouă, până atuncea trebuie să se petreacă o întreagă evoluție: se crede că trecerea aceasta la o limbă cu care nu este obișnuit Dumnezeu, ar putea să nu-i fie plăcută, că lui Dumnezeu nu i se pot înfățișa orice fel de miresme, ale oricărei tămâi. În popor astăzi încă mai există această credință care a contribuit foarte mult la rutenizarea unor anume sate din Bucovina; prejudecata limbii mai vechi și, deci, sacre.

Prin urmare, din aceasă culturță slavonă, bizantino-slavonă, ne-am luat subiectele.

Care sunt aceste subiecte? Întâi, e cartea care poate înlocui o întreagă literatură, cu care se poate sătura sufletul unei societăți încă simple, și, de câte ori o societate poate să întrebuințeze o carte pentru orișicine, este mai bucuroasă decât atuncea când fiecare își are cartea lui. Pentru o societate este o binefacere ca toți să se hrănească la același izvor literar, ca toți să întrebuințeze același fel de vorbă care duce deseori și la același fel de a cugeta și de a simți. Se creează în felul acesta un fel de uniune morală, de care societatea are cea mai mare nevoie. Astăzi trăim într-o epocă de individualism, deși individualitățile sunt mai mult aparente decât reale, căci se vede atât de bine cum prea de multe ori nu se face decât să se repete cuvinte învățate sau să se bâiguiască idei cuprinse în ultima carte citită; dar toată lumea are pretenția de a fi individualitate. Până și aceia care ne sfiim a ne afirma în felul acesta, încă mai păstrăm în fundul sufletului dorința de a găsi ceva care să ne deosebească de toți semenii noștri. În timpurile mai vechi însă nu era așa. Societățile omenești din evul mediu, în Apus și încă mai mult acelea din Răsărit, condamnă orice individualizare, ele vor, dimpotrivă, o cultură tipică. Un mare învățat german, mort acum vreo douăzeci de ani, Lamprecht, împarte chiar societățile umane, pe linia lor de dezvoltare, în epoci de individualism și epoci de tipism. În epoca individualismului, individul este oarecum constitutor de opinie publică, el este legea. În tipism, individul este dator, din rațiuni de bună-cuviință socială, să-și sacrifice individualul, pentru a fi așa cum este toată lumea. Ei bine, o carte care are avantajul de a „fasona“ pe fiecare cam în același fel, o carte care, pe lângă acestea, în ea însăși are însușiri superioare de frumusețe și, în sfârșit, dar nu cel din urmă motiv, ca însemnătate, o carte ce nu este de fapt decât rezumatul unei întregi literaturi, poate să satisfacă toate nevoile literare ale unei societăți începătoare. *Această carte este Biblia.*

Istoricul literar știe cum s-a făcut *Biblia*: ea este compusă din mai multe elemente legate împreună la o dată care se poate preciza și din cauza unei nevoi care poate fi definită. *Biblia* este o antologie și o crestomație a poporului evreiesc, stabilită din bucăți, care nu au aceeași dată, nu corespund aceluiași moment și nu au servit aceluiași scopuri, ale unei literaturi ce se întinde pe mai multe secole, în momentul când s-au întors preoții la Ierusalim. O literatură care s-a alcătuit în momentul când preoții s-au întors după captivitate și, întorcându-se, au avut nevoie de o carte, așa cum își închipuie societățile din timpurile noastre că au nevoie de o constituție. De fapt societatea poate trăi și fără de constituție și fără de „carte“, dar părerea, de atunci și de acum, este că nu se poate fără de carte sau fără de o constituție. *Biblie* nu înseamnă,

dealtfel, altceva, în grecește, decât carte. Această carte a fost făcută potrivit cu nevoile societății din acel moment, culegându-se din toată tradiția literară ceea ce putea să fie aprobat de preoți. Este ceva analog, dar făcut cu mult mai mult gust, de un caracter nesfârșit mai intim, fără nimic din rigiditatea, din înțepeneala administrativă și din formalismul care caracterizează, nu totdeauna, dar foarte deseori Bizanțul, cu opera de pe vremea împăratului Constantin Porfirogenetul, în secolul al X-lea, în care există o întregă și foarte vastă literatură bizantină privitoare la dezvoltarea Imperiului bizantin, însă fără legătură și răspândită în toate părțile. Constantin Porfirogenetul a vrut să creeze un manual al bunului bizantin, și manualul acesta a fost alcătuit cu bucăți extra-se din toată această literatură, care în mare parte s-a pierdut, rămânând numai ceea ce compilatorii au pus în adunarea lor. Tot așa, un fel de manual religios și național al poporului evreiesc a fost și *Biblia*, și de aici rezultă interesul cel mare pe care o asemenea carte putea să-l deștepte.

Astfel ăsa-a făcutîi Cartea Regilor, sau, cum se zicea odinioară: Cartea Împăraților. Cine dorea, în societatea românească din secolul al XV-lea, să citească pagini în care să răsunе ciocnirea armelor, în care scene teribile de tragedie să zguduie, în care să fie momente de înfrângere, în care să se simtă voința lui Dumnezeu intervenind la acțiunile omenești, nu avea nevoie de altceva: lua și citea Cartea Regilor. Dar, de altă parte, în această *Biblie* se cuprindeau elemente de poezie lirică, de multe ori poezia lirică cea mai nestăpânită, cea mai neîngăduită din punctul de vedere religios, mult mai înălțat și mult mai perfect, care este acela din timpul nostru. S-au trudit o mulțime de teologi, în toate timpurile, să explice „Cântarea Cântărilor“ în chip alegoric: ea nu este altceva decât o bucată erotică și toate eforturile celor mai curați la suflet dintre teologi, întrebuintând cele mai ingenioase explicații, nu vor putea răpi „Cântării Cântărilor“ acest caracter. Doritorul de așa ceva se ducea deci la această parte din *Biblie*. Dar era cineva, să zicem, în societatea românească de după 1400, care nu dorea nici evenimente războinice și nici strigăte de acestea de pasiune din pustia Arabiei, cum se întâlnesc în „Cântarea Cântărilor“, ci voia să audă despre legătura omului cu divinitatea, despre marea durere și marea speranță, despre așteptarea supremă, despre înfrângerea trupurilor din care se ridică strigătele deznădăjduite de ajutor; atunci se ducea la Psalmii lui David, acei Psalmi sub influența cărora s-au format toate societățile creștinești. Și noi trebuie să ținem seamă că suntem plăsmuiți sufletește sub influența *Bibliei*, cum sunt societăți plăsmuite și mai puternic sub influența ei, ca societatea engleză; nu poate înțelege cineva literatura engleză dacă nu cunoaște *Biblia*, dacă nu este străbătut el însuși de *Biblie*. Carlyle este un profet al lui Israel și toată poezia engleză contemporană, în toată partea sa misterioasă, ne trimite la Psalmi; întreaga atmosferă engleză, și în ce privește manifestările cele mai violente și în ce privește cea mai subtilă emanație sufletească, legate de divinitate, vine din *Biblie*. Psalmii pot prin urmare să hrănească ei singuri un suflet omenesc în ceasurile cele mai mari ca și în ceasurile cele mai desperate ale ființii noastre.

Dar sunt și amatori de înțelepciune pusă în formule, oameni care doresc o filosofie elementară în tonul minor, care este foarte deseori mai sensibil, mai general sensibil decât celalt. Atuncea se duc la ceea ce se numește Proverbele și înaintașii noștri, care între-buinau limba grecească sau limba slavonă, îndreptată după cea grecească, numeau Parimiile.

Însă oamenii aceștia aveau și lupte politice, erau amestecați în frământările societății

contemporane, combăteau pentru un domn, sau, alt grup de boieri, pentru alt domn; oamenii aceștia stăteau cu glasul sau stăteau cu sabia asupra altora și aveau nemulțumiri, care se cereau hrănite și exprimate prin literatură. Ei bine, atuncea se duceau contemporanii lui Ștefan cel Mare sau ai lui Mircea cel Bătrân la altă parte, foarte bogată, de un ton foarte variat, fiindcă acei oameni care s-au exprimat prin această parte din *Biblie* nu aparțineau unui singur moment istoric ci unor momente istorice deosebite, altei conștiințe politice: atuncea se ducea spiritul combativ la profeți.

Când era vorba de luptă fără cruțare, Isaia, acela care ar putea fi socotit ca un Eschile al literaturii evreiești. Dar, când era nevoie de o notă de poezie mai adâncă, mai duioasă, Ieremia, care vorbește mai omenește, un fel de Sofocle evreiesc. Sau, când era în planul prozei simțirea lui, se adresa omul profeților celor mici, care argumentează, raționează, întocmai cum în literatura dramatică grecească se poate adresa cineva lui Euripide.

Biblia este o carte completă, aleasă, într-un moment și de mare exaltare națională, și de puternic sentiment al disciplinei levitice, de unul dintre popoarele din antichitate al cărui suflet fusese supus la foarte multe încercări și găsisese în literatură termeni potriviți pentru exprimarea sentimentelor ieșite din aceste încercări. Și de aceea, îndată ce îndemnul husit s-a auzit în regiunile acelea de nord, preoții sau călugării s-au grăbit s-o traducă și s-o răspân-dească, într-o limbă care nu era încă deplin dezvoltată, care cu greu putea să redea nuanțe de sentiment și felurimi de idei ca acelea care se curpind în *Biblie*. Dar cărțile acestea, care nu erau aprobate de biserică, nefiind în slavonă, nu puteau să fie răspân-dite și de la un amvon de către vlădică, sau dinaintea ușii altarului, unde pontifică preotul, ci numai trimise, din mână în mână, ca manifestele comuniste din timpurile noastre. De aceea ele au mers pretutindeni și au fost fără îndoială citite, deși, totuși, nu foarte mult citite. Ajungă dovada, la care nu m-am gândit până astăzi, și nu a fost până acum prezentată de alții, că, dacă aceste cărți ar fi fost numai niște simple încercări literare, dacă nu ar fi pătruns până în adânc, prin manuscriptele acelea de care am vorbit, dacă nu ar fi existat în mult mai multe exemplare decât acelea care ni s-au păstrat, fiind la îndemână foarte multora din societatea de atunci, nu ni-am putea explica un lucru: *sufletul oamenilor de atunci*, așa cum acest suflet se oglindește, nu în operele pe care noi le numim literare, ci în *manifestările lor practice*, pe care domnii sau boierii le făceau sau în cuvintele pe care le rosteau în anumite împrejurări. Când Petru Rareș este învins de regele polon, acesta îi trimite un sol care-i spune că, de Pocuția, pentru care a năvălit pământul regal, nu mai poate fi vorba: s-au încercat puterile, el este cel învins, regele, învingătorul; țara pe care o pretinde voievodul trebuie să o părăsească. Petru Rareș, acela care a exprimat mai puternic, în toate varietățile și toate nuanțele lui, sufletul românesc din prima jumătate a secolului al XVI-lea — și Ștefan cel Mare va fi vorbit așa, însă cunoștința spuselor lui Ștefan cel Mare o avem în măsură mult mai mică decât pentru Petru Rareș, de la care s-au păstrat de o parte mai multe manifestări de acestea în cuvinte, de altă parte mai multe scrisori — Petru Rareș răspunde că nu are nimic de dat înapoi, fiindcă nu l-a bătut regele, ci l-a bătut Dumnezeu pentru păcatele lui. Acest strigăt este ieșit desigur dintr-o personalitate românească extraordinară, dar și dintr-un anumit fel de lectură. *Nu din cuvinte slavone auzite în biserică se creează o conștiință capabilă de a se exprima în felul acesta*: trebuie să fi ajuns înțeles cuvântul lui Dumnezeu din *Biblie* la Petru Rareș. Sau, când Petru este izgonit, dus la Țarigrad, unde, după legendă, a trecut sultanul peste podul

sub care el stătea, pentru că jurase în mod solemn că-l va avea sub copitele calului său, el a spus cuvintele acelea pe care le citam la Iași, în decembrie 1916, în momentele cele mai grele ale vieții noastre naționale, când anume optimiști de zile bune nu știau unde să se ascundă: „Vom fi ceea ce am fost și mai mult decât atâta“. De unde a scos această splendidă formulă literară, care face mai mult decât nu știu câte sute de pagini umplute de bâiguieri teologice sau enumerări istorice fără miez și fără culoarea împrejurărilor? Din frământarea acestui suflet puternic și hrănit cu anumită literatură. Și scrisoarea pe care o reproduc mai sus, scrisoarea boierilor lui Radu Șerban, strigătul acela de durere al unei țări umilite care se teme să nu vie încă mai rău decât ceea ce i se întâmplă în acel moment, acesta este strigătul unui suflet profund frământat de o mare literatură capabilă de a se ridica foarte adeseori la sublim, și, în același timp, să se coboare la ce este mai adânc și mai greu de exprimat în ființa morală a omului. Noi, astăzi — spun în paranteză — în momentul când suntem mai chinuți sau mai bucuroși, nu găsim cuvinte și vorbim trivial, punem adesea o notă de comedie în tragediile vieții noastre, fiindcă avem în ureche răsunetul unei literaturi proaste, în loc să fim crescuți într-una din acele literaturi, care fac să tresară atât de puternic sufletul omenesc și-l învață cum să vorbească potrivit cu însemnătatea împrejurărilor.

Dar dacă *Biblia* cuprindea așa de mult teren în viața morală a oamenilor de atunci, dacă era capabilă chiar să acopere întreg acest teren, a fost totuși o concurență literară venită de aiurea, și *aceasta era necesară, în căutarea de subiecte pentru literatură*. Nu societatea românească produsese *Biblia*, numai cât *Biblia*, adoptată de toate societățile omenești, devenise cartea tuturor, cartea umanității. Dar, în afară de aceasta, avea cineva nevoie să însemne anumite momente istorice. Se dădea o luptă, era un domn biruitor, un domn învins, o țară în primejdie, o țară care scăpa de primejdie printr-o revoltă împotriva dușmanului biruitor. Pentru lucrurile acestea trebuia o notare: de la o bucată de vreme cel puțin, au simțit oamenii nevoia să aibă astfel de însemnări. Aici s-a ridicat

o chestiune care, dacă nu ar fi fost prezentată în timpul din urmă cu oarecare aparat de erudiție, nu mi-ar plăcea să o discut înaintea d-voastră. Este vorba de originea cronicilor noastre, origine foarte modestă, în însemnări foarte simple, pe care le făceau în mănăstiri călugări fără de nici o pretenție și asupra cărora s-au făcut acum în urmă observații care sunt, de altminteri, foarte întemeiate, dar nu în contradicție cu ceea ce s-a scris de către generația căreia-i aparțin.

Vechile noastre cronici sunt scrise în slavonește, fiindcă limba, forma chiar, erau gata; nu aveam decât să o luăm de la slavii de peste Dunăre, care ei înșii nu făceau altceva decât să repete ce făcuseră bizantinii. Pe de altă parte este foarte sigur că și din pomelnice s-au dezvoltat cronicile în forma aceasta foarte simplă a analelor. Într-o biserică întemeiată de cutare domn, era o datorie

— care se observa față de oricare ctitor al oricărui lucru — de ase pomeni în liturghie numele aceluia care contribuiera la clădirea și împodobirea bisericii sau a mănăstirii. Numele acestora sunt scrise și se impune aceluia care păstrează pomelnicul datoriei de a ține în curent, continuu, lista celor însemnați înăuntru. Biserica a fost întemeiată de un domn sau de un boier; familia acestora se duce mai departe, și astfel numele celor noi vin să se alăture la numele celor vechi. Sau, pe lângă donatorii de la început, se adaugă donatori noi, și atunci se pun și aceștia. Dar iată, se întâmplă ca unul dintre ctitori, din aceia al căror nume se pomenește totdeauna la liturghie, a făcut o ispravă

oarecare și atunci călu-gărul se simte îndemnat a scrie în margine: domnul cutare s-a bătut, în cutare loc, cu cutare dușman. Sau se poate întâmpla să fie mai mulți cu același nume, și atunci el pune în margine o poreclă sau un fapt caracteristic din viața acelora. Desigur acestea nu se spun la liturghie, ele nu sunt pentru Dumnezeu, ci pentru el, scriitorul. Pune de exemplu: „luga, căruia i s-a zis Ologul“.

Dar astfel pomelnicul începe să se dezvolte. Și avem atâtea alte cazuri caracteristice, cum este acela al pomelnicului bisericii lui Constantin Brâncoveanu din Făgăraș, care se păstrează până acum și pe care l-am tipărit eu pe vremuri. Biserica aceasta era făcută și ajutată de mai mulți ctitori și atunci călugărul s-a simțit dator să însemneze pentru ce figurează în pomelnic fiecare din ei, și spune: cutare a dat cutare rând de veșminte, cutare a dat o cruce și așa mai departe. Dintr-un pomelnic care trebuie să fie numai o simplă enumerare de nume au început să se desfacă note istorice.

Dar teoria aceea de care vă pomeneam spune: nu numai din pomelnic s-au desfăcut analele. Desigur că nu numai din pomelnic. Când s-a ajuns la nevoia de a se spune mai mult decât simplul nume, când sunt pomenite și biruințele, cum este cazul pentru Ștefan-Vodă care s-a bătut cu ungurii la „Hindău“ — presupun: Hirlov, deci Hârlău — călugărul va putea mai târziu să-și spuie: din moment ce am însemnat bătălia, de ce nu aș însemna înseși condițiile luptei? Și atunci se înseamnă și acestea, foarte pe scurt, pe foile de hârtie.

Dar în bibliotecile acestea de mănăstiri erau deseori pribegi slavi care fugiseră din Peninsula Blacanică, și aceștia aduseseră în pribegie scurte însemnări analitice ale bulgarilor și mai ales ale sârbilor. Sunt astfel manuscrite de cronici sârbești care se continuă cu domnii noștri. Se copie acolo cronicile sârbești, dar paralel, iar, de la un timp aproape exclusiv, se adaugă faptele domnilor noștri, mergând astfel de la Mircea până la Gavril Movilă. *Din astfel de manuscrite slavone se împrumută nu atât subiectul, cât felul de a trata subiectul.* De fapt are cineva a face cu evenimente românești prezentate într-un fel care nu este specific românesc, ci general bizantino-slav și care acum devine bizanti-no-slavo-român.

A mai spus cineva că, pentru epoca lui Ștefan cel Mare măcar, însemnările acestea de cronică ar putea fi datorite voinței domnului. Prin urmare nu ar fi vorba de un pomelnic evoluat, nu ar fi un împrumut de la analele slavone care s-ar găsi prin bibliotecile mănăstirilor și de unde putea să învețe călugărul nostru, oareșicum silit prin pregătirea aceea de material slavon a ajunge la conștiința unei literaturi mai înalte. Dar, dacă teoria aceasta că Ștefan cel Mare ar fi cerut să i se scrie istoria faptelor sale ar fi adevărată, bunul-simț răspunde foarte repede că aceste anale ar fi avut cu totul alt caracter, ar fi fost cu mult mai bogate decât sunt. Se poate crede că Ștefan cel Mare s-ar fi mulțumit, în ce privește biruința lui cea mai mare, cu astfel de însemnări ca acelea care privesc lupta de la 1475, nu în analele redactate la Putna pe vremea lui, ci într-un manuscris cu mult mai bogat decât acela, pe care I. Bogdan l-a numit *Letopisețul de la Bistrița*?

Mă întreb dacă în acele câteva zeci de rânduri era neapărat nevoie a se mărturisi că Isus Hristos este „Fiul lui Dumnezeu cel viu, care s-a născut din preacurata Fecioară spre mântuirea noastră“.

Și să se observe că numai pentru că sunt „limbi necredincioase“, pentru că sunt păgâni, îi bate Ștefan. Elementul personal lipsește cu totul și, de altfel, epoca proslăvirilor individuale prin cronici nu venise pe atunci nici în anume părți din Apus,

unde, cu câțva timp înainte, Henric al V-lea englezul atribuie, ca și Ștefan moldoveanul, lui Dumnezeu singur și sfinților ocrotitori ai țării sale biruința.

Cineva care ar fi asistat la bătălie ar fi știut însă cu totul altceva decât aceste lucruri, care seamănă cu unele întrebări și răspunsuri de la examenele noastre.

Așa scrie un războinic, așa scrie un logofăt? Așa putea să înțeleagă un imperial ostaș, un cârmuitor cum era Ștefan cel Mare înfățișarea celei mai mari biruințe a lui? Dar să se compare numai cu scrisoarea de biruință, acum individuală, pe care a trimis-o Ștefan însuși, și care ni s-a păstrat în mai multe forme și în mai multe limbi și pe care am tipărit-o și în *Scrisori domnești*. Acolo Ștefan cel Mare spune: „Când am văzut noi așa oaste mare, ne-am ridicat vitejește, cu trupul nostru și cu armele noastre, și le-am stat împotrivă și, cu ajutorul lui Dumnezeu celui atotputernic, am învins strașnic pe acei dușmani ai noștri și ai Creștinătății întregi, și i-am sfărâmat, și i-am călcat în picioare...”

„I-am biruit și i-am călcat în picioare!”, acesta este Ștefan cel Mare. „Cu ajutorul lui Dumnezeu”, desigur, dar el, Ștefan, i-a „biruit și i-a călcat în picioare”.

Altfel scrie, e drept, același călugăr despre durerea cea mare, suferința supremă, răstignirea lui Ștefan cel Mare, când el a trebuit să părăsească câmpul de luptă în fața lui Mohamed al II-lea călare, expunându-și persoana lui împărătească ca să poată răzbi pe

4

boierii Moldovei, părăsiți de țărani, căci boierii sunt și ei buni la ceva: știu să moară, atunci când îi părăsește țara. Loviți de turcii lui Mohamed, împrășcați de tunuri, au căzut cu toții până la unul; a doua zi și țara avea alți boieri: cei vechi pieriseră cu toții. Și gloria cea mai mare a lui Ștefan este *aceasta*, a bătăliei în care s-a îngropat boierimea țării, părăsită de toți.

Aici este ceva totuși: s-a mișcat și sufletul călugărului. Dar așa de puțin pentru o așa de mare durere a trecut până și în această chilie unde el migălea slova lui slavonă.

Dar puneți alături inscripția de la Războieni, aceea dictată de Ștefan cel Mare. Ce nu încapă în câteva cuvinte numai! A venit Mohamed din „țara păgânilor” și l-a biruit pe dânsul acolo, la Războieni, la Valea Albă: una din cele mai frumoase pagini de literatură. Căci *aceasta* este literatură. Aici nu mai este subiect de împrumut și nici formă copiată, ci subiectul este durerea unui popor întreg și forma aceea care se creează în însuși focul acestei dureri. Asemuiți aceste două lucruri și veți vedea că, dacă totuși călugărul a simțit mai mult înfrângerea decât biruința, el rămâne numai un călugăr.

A venit însă altă vreme. Subiectul străin a venit de data aceasta cu *un suflet străin*, cu un bun, harnic și luminos suflet străin. Este doamna lui Petru Rareș, Elena Ecaterina, fată de despot sârb, aceea care a clădit cele două biserici de la Botoșani și care a făcut și biserița din Suceava, care a împodobit, apoi, toate lăcașurile religioase din Moldova cu truda mâinilor sale și ale ucenicilor sale, care a sprijinit cu mândria ei împărătească pe soțul ei când se clătina sub loviturile de buzdugan ale lui Soliman cel Mare, aceea care scrie scrisori, care pune în frumoasă slavonă — ea, deprinsă cu scriptura sârbească — petiția de iertare a lui Petru Rareș. Ea nu a mai vrut anale de acestea căligărești, crescută fiind în tradiția bizantină; ei îi trebuiau pagini ca acelea pe care le-au dat Bizanțului un șir întreg de istoriografi de acolo. A găsit un călugăr, pe Macarie, acel Macarie, ctitorul de la Râșca, a cărui biografie, de fapt ca a oricărui alt

monah, nu o voi da aici.

În Macarie, Elena Doamna a găsit un om știutor de slavonește, dar nu și un om care să poată iscodi din sufletul lui lucrurile care trebuiau însemnate. Atunci a făcut Macarie cronica Moldovei cea nouă, *pentru înălțarea unui om, a unui singur, cronica individului luptător și cârmuitor*. Pentru aceasta a luat cronica lui Manase, o mare cronică bizantină, o istorie universală a lumii răsăritene, și ceea ce acesta atribuia împăraților bizantini a atribuit el lui Petru, schimbând doar numele proprii și uneori introducând unele amănunte mărunte, cărora nu le găsea o formă potrivită. Logofeții care redactau documentele aveau memoria plină de amintirea unor formule invariabile și cu ele ușor redactau un act de danie, sau de vânzare. Dar a scrie opere literare este altceva.

Vlaga martorului, a părtașului, a celui care a văzut sângele și lacrimile, lipsește. Priviți numai lupta de la Obertyn ori povestea zilelor nenorocite ale fugii din 1538. Ce este aici ca simbol istoric, ce este ca lucru pătruns de simțirea unui contemporan? Totul vechi, amestecat cu considerații generale de natură religioasă și profană, și, pe deasupra, totul este luat din Manase, bizantinul, citit în traducere slavonă; este copia credincioasă a lui Manase. De îndată ce a văzut că pentru domn se poate scoate o expunere mai largă de acolo, din Manase, Macarie a luat de-a dreptul pasajii întregi din izvorul bizantin.

Cineva care a venit după Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanu, fiul femeii din Lăpușna, care însă avea ambiția părintească, iar nu amintirea stării umile a mamei sale, Alexandru-Vodă, care este desigur ucigătorul de boieri pe care îl cunoaștem dintr-o operă literară care va dura, și care, în același timp, este un foarte bun gospodar, un om foarte religios, ba chiar cu unele sentimente duioase, aproape lirice pentru nevasta lui, Ruxandra, fata lui Petru Rareș și a Elenei Ecaterina, căreia-i comanda prune uscate din Ardeal, el, ale cărui acte de cruzime trebuie, de altfel, puse pe socoteala bolii ce-l ducea spre orbire și a neastâmpărului boierilor din vremea lui — a vrut și el să aibă o mare cronică imperială bizantină. Dacă Petru Rareș este sprijinit în cele culturale și religioase de către Doamna Elena, tot așa Doamna Ruxandra se simte în dosul oricăror clădiri bisericesti ca și a operei literare a lui Alexandru Lăpușneanu. Femeile au avut în trecutul țării noastre un foarte mare rol, pe care și-l arătau în alte domenii decât acela al schimbărilor de guvern, cum este în ziua de azi. Nepoata despoșilor sârbești, care moștenise de la mama ei aspirațiile imperiale, a făcut ca și pentru acest „Alexandru cel Nou“ să se scrie o astfel de cronică. Și s-a adresat călugărului Eftimie, pe care și acuma îl cred a fi fost egumen la Neamț dar și vlădică în Ardeal¹.

Eftimie însă a imitat pe Macarie pentru a lăuda cu condei străin pe Alexandru cel Nou, cel Bun și cel Mare pentru prietenii săi și pentru oamenii pe care îi plătea. Subiectul este, și aici, un subiect de țară, dar el se pierde cu desăvârșire în înveșmântarea lui, el iese așa de puțin din mijlocul acestei retorici care îl cuprinde din toate părțile și-l copleșește.

Cu totul altfel sunt rândurile vii, colorate, de un stil biblic în care clocotește emoția, în care un anonim, cuprins, cu stilul lui, așa de caracteristic pentru această vreme, în compilația lui Grigore Ureche, povestește cum Petru, ajuns fugar, a luat drumul munților, a găsit prietenie la pescari și ciobani, adăpost la unguri și cum, la capăt, mântuitoare, i s-au deschis porțile cetății sale, a Ciceului.

Al doilea domeniu, prin urmare, în care se simte nevoia de a citi, de a exprima prin literatură, inspirându-se din literatura societății contemporane, este acesta al cronicilor.

Întâi analele;

¹ Părintele Lupaș într-un studiu recent are altă părere; eu mențin pe cea veche. pe urmă, de la influența aceasta sârbească a Brancoviceștilor, a femeilor venite din seria de stăpânitori balcanici, cu aspirații imperiale, Macarie și Eftimie.

Dar societatea aceasta mai cerea încă, pentru a se exprima deplin, tratarea *unui subiect de imaginație*. Este la orice oameni dorința de a găsi în literatură și subiecte care să atingă puținel aventura. În orișice suflet omenesc este un colț rezervat lucrurilor extraordinare și minunate. Sufletul omenesc se satisface citind aventura sau creând-o; de cele mai multe ori este mai bine să o citești decât să o crezi, fiindcă, citită, aventura se prezintă bine, iar trăită, ea are de multe ori urmări neașteptate, necorespunzătoare cu speranța cui o pornește. Dar nu este suflet omenesc care să se mulțumească numai cu ceea ce este și nu trebuie socotită rău dorința aceasta după ceva mai presus decât existența și tot ce existența poate da. Într-un roman al celui mai mare scriitor olandez, Multatuli, se înfățișează o societate din cele înguste, strânsă, asfixiată, într-o margine de canal, cu cerul apăsător, cu aerul abia translucid, cu o mulțime de prejudecăți burgheze care apasă asupra vieții tuturor; fiecare vorbește, se închină, iubește și moare așa cum e datina acolo. Și eroul, un om smerit, fără nici o însușire deosebită, nu se poate împiedica de a striga odată din tot sufletul: „aer, aer, căci mă înăbuș“.

Ei bine, dorința aceasta a sufletului omenesc de a nu fi asfixiat de o viață coborâtă uneori de nevoile practice până la trivialitate ne duce spre căutarea aventurii. Fiecare epocă o caută. Și atunci, iarăși, ne-am dus la străini și *au apărut cele dintâi traduceri în românește ale marii cărți aventuroase din literatura universală*, ale cărții de minuni care îndreaptă la lucruri foarte depărtate de sub alte ceruri, unde trăiesc alte nații, unde se săvârșesc, în domenii legendare, împrejurări pe care nu le poți întâlni în viață niciodată, povești de strașnice lupte și de mari nenorociri, de rătăcirii prin regiuni prin care nu va fi călcat niciodată piciorul omenesc, pentru că ele nu au ființă pe lume, cu întâlnirea tuturor felurilor de ostași minunați și, alături de cale, a tot felul de monștri pe care în momentele cele mai avântate ale putinței sale de creare poate să-i deie închipuirea omenească.

De existența acestei literaturi nu se știa până acum câțiva ani. Se zicea: literatura românească înseamnă: popa Coresi. De la el începe literatura românească. Numai cât Coresi nu stătea de traducea de dimineață până seară, ci publica și lucruri pe care el nu le-a înțeles niciodată. Acum de curând dl P. V. Haneș, care a făcut foarte bune studii de istoria literaturii, a observat un lucru: că, în traducerea lui Coresi, cuvântul „tecton“, care înseamnă meșter, este redat cu „acia“. Dl Drăganu adaugă că nu era vorba de „acel“, ci de „aciu“, care „aciu“ înseamnă exact același lucru ca și „tecton“ din grecește, trecut în slavonește fără schimbare, ca multe alte cuvinte grecești, în această limbă fabricată. Dl Haneș pune la îndoială adevărul acestei explicații a filologului ardelean, dar desigur că se înșeală: „acia“ nu înseamnă altceva decât „meșter“.

Prin urmare, nu Coresi, cum se credea odinioară, este creatorul literaturii românești.

Alexandria, povestea lui Alexandru cel Mare, pe care cărturarii au afurisit-o ca neautentică și stricătoare de minte, dar pe care poporul o citește până în momentul de față — și desigur că ediții noi trebuie să se fi scos din această *Alexandrie* și în anii din urmă

— stă lângă Povestea Troii, *Istoria Troadei*. Nici una, nici alta nu prezintă o literatură românească de creație. Dar împrumutarea aceasta a subiectului străin, așa cum a fost împrumutat și anterior

— cronică lui Manase — înseamnă fără îndoială ceva: înseamnă că, după exprimarea subiectelor străine în forma străină care se întrebuița în anale și în cronici, de data aceasta avem a face cu un lucru absolut deosebit: *subiectul străin a trecut în românește*.

O foarte frumoasă limbă românească o găsim în manuscrisurile acestea de la începutul secolului al XVIII-lea ale *Alexandriei*. E aproape desăvârșita siguranță că traducerea *Alexandriei*, ba chiar și a *Istoriei Troadei* a fost făcută încă din secolul al XVI-lea. Dl Cartoian a cercetat *Alexandria* în legătură cu toate formele pe care le are în literaturile mai mari ale lumii. Eu însumi, într-o serie de lecțiuni la Paris, am reluat subiectul și am adăugat pe ici, pe colo câte ceva pe lângă ceea ce fusese fixat cu foarte multă muncă și pricepere de dl Cartoian, care s-a ocupat din nou de cărțile acestea populare românești, după cele două broșuri care sunt fără îndoială de la un capăt la altul un element de cunoștință nouă pe care trebuie să se bazeze orișicând explicația acestor cărți. Dar istoricul care este în rândul întâi istoric cercetează și alături de ceea ce poate interesa pe istoricul literar, și eu cred că am putut izbuti să fixez epoca în care s-a făcut traducerea acestor cărți de mare aventură, în care se vorbește de elenii cei vechi, de bătrânul Patrocle, de Hector, de Priam cu ochii lăcrămați, de Hecuba rădă-cind în lume, roabă, cu durerea ei, de Alexandru luptând strașnic nu numai cu oamenii, ci și cu Por-împărat și cu furnicile din pustile Indiei.

Și, aici, o paranteză. Un lucru foarte folositor ar fi a pune în legătură poveștile cu *Alexandria*.

Cum au venit poveștile? Se știe că poveștile indiene au ajuns în Bizanț și de acolo au trecut la noi, ca și în Apus, care le are întocmai ca și noi. Acum câțva timp citeam un volum de povești din Languedoc: nu sunt decât poveștile noastre, iar mai de curând într-o carte de citire portugheză am găsit una din povestirile noastre, dar absolut povestirea noastră cu Făt-Frumos care fură pe fata împăratului, cu împăratul care aleargă din urmă să-i ajungă, cu focul acela strașnic care-l arde din spate, și, după învățătura atotștiutorului său cal, aruncarea în urmă a pieptenului care se face pădure etc. Toate aceste povești, pe care le întâlnești și în Languedoc, și în Portugalia, și la noi, sunt pornite din India.

Ce lung e drumul imaginației populare care se hrănea până atunci cu povești și care ajunge acum a se hrăni și din citirea *Alexandriei*! Dar, dacă fiecare popor le spune altfel, totuși poți simți, departe, un original comun, pe care îl poți presupune chiar scris: începutul și sfârșitul, totdeauna aceleași, ale poveștii — „a fost odată ca niciodată, că, de n-ar fi, nu s-ar povesti“ — și gluma de la sfârșit, cu puricile care se potcovește și sare până la cer arată aceasta. Nu este oare o operă personală a cuiva, putând fi scrisă, care încetul cu încetul își pierde, în valurile acestea nesfârșite ale expunerii orale, caracterul original, potrivindu-se după sufletul poporului care o transmite?

Dar, întorcându-ne la *Alexandria* și la *Istoria Troadei*, dacă întâia e povestea isprăvilor lui Alexandru, iată Alexandru Lăpușneanul

— e drept după alți Alexandri care au domnit în Moldova — iată, însă, după un singur alt

Alexandru muntean (Aldea), pe Alexandru Mircea, contemporanul din București al Lăpușneanului. Dacă în *Istoria Troadei* este Elena cea frumoasă, doamnei lui Petru Rareș îi zice Elena Ecaterina, sau Doamna Elena. În Balcanii Branco-viceștilor de multă vreme era tradusă și povestea lui Alexandru și povestea Troadei. Lucrurile acestea veneau uneori din Bizanț, dar pentru Serbia exista și alt drum, cum a arătat dl Cartoian: în forma pe care o avem noi, subiectul este prezentat așa cum l-au potrivit marii poeți apuseni care au cântat războiul Troadei, poetul francez glorios, sau acel italian Guido de Colonna care s-a luat după poetul francez, iar din Apus povestea eroică și dureroasă a venit prin Ragusa, cetatea de pe coastele Mării Adriatice care astăzi încă își păstrează cele două porți arhaice ale ei și care a rămas independentă la căderea Imperiului Bizantin, centrul dalmatin, unde viața italiană se îmbina cu viața slavă a Peninsulei Balcanice.

Și aceste două sârboalice, a lui Neagoe Basarab, de o parte, Milița, de care va fi vorba în capitolul următor — căci acolo vom avea a face nu numai cu împrumuturi pe care le transpunem în limba noastră, ci cu creații originale ale noastre — și Elena Ecaterina, a lui Petru Rareș, de cealaltă parte, *acestea au adus revoluția literară de atunci, ele au adus poezia romantică și de aventură*, și, când vorbim de Alexandru și Roxana, întâlnim pe Alexandru și Ruxandra, stăpânitorii din Moldova.

Dar nu este numai posibilitatea unei pătrunderi a literaturii acesteia în imaginația țărilor noastre, în forma generală, ca pentru *Alexandria*, sau în forma franceză a lui Benoît de St. Maure, devenită apoi populară prin Guido de Colonna; nu numai în acest chip avem dovada că au existat traduceri în românește ale literaturii de imaginație încă din secolul al XVI-lea. *O literatură se împrumută de o societate când societatea aceea are nevoie de cuprinsul ideal al acestei literaturi și, odată primită, ea prefăce pe anumiți oameni din această societate așa cum este și literatura*. De exemplu, bunicile noastre, ale celor din generația mea, erau persoane sentimentale care admirau aspectele răsăritului și apusului de soare, care miroseau toate florile din grădină — dar nu cunoșteau deosebirea dintre arborii din pădure — care găseau lacrimi pentru cazul de boală al unei pisici, capabil să îndurereze sufletele nobile, o întregă „sensiblerie“, duioasă și ridicolă în același timp, care ne trimite la anumite romane franceze de pe vremea aceea ale dnei George Sand. Romanele acestea au contribuit ca să întărească starea de spirit a celor care căutaseră anume opera literară pentru că aveau de la început această stare de spirit.

Când în societatea noastră domnul nu a mai fost dorit ca un bun bătrân așezat, ca un Alexandru cel Bun, ca un Mircea cel Bătrân — bătrân nu pentru că era în vârstă, ci pentru că era „cel dintâi“, în dată — când societatea noastră a voit domni cu sabia fulgerândă, răpezindu-se călare în rândurile dușmanilor, când a dorit jertfa vieții lor și a tuturor pentru scopuri care depășesc posibilitățile umane, atunci a fost nevoie de o literatură care să hrănească această pornire sufletească, și astfel operele de imaginație au fost căutate și au prins. Cu tot îndemnul spre traduceri al doamnei Elena Ecaterina, fiica de despot sârb, *Alexandria* nu ar fi prins dacă nu ar fi răspuns nevoii societății. Și îndată ce societatea aceasta a gustat literatura *Alexandriei*, au răsărit tipuri ca al lui Mihai Viteazul. Gândiți-vă la Mihai în ziua de la Călugăreni: cu paloșul în mână intrând în rândurile oștirii turcești, expunându-și viața pentru glorie. Ceea ce-l interesează pe dânsul este *momentul*, este frumusețea gestului care zdrobește totul în cale chiar dacă la capătul acelei căi el va rămânea mort în mijlocul celor omorâți de

dânsul. Pentru a avea pe Mihai Viteazul, trebuia *Alexandria*, și, pentru a avea *Alexandria*, trebuia starea de spirit cavaleriească care începe să se formeze la noi în întâia jumătate a secolului al XVI-lea. Nu în vremea smeritului Matei Basarab, nu în vremea pomposului Vasile Lupu s-ar fi ajuns la aceste elemente de literatură universală, s-ar fi recurs la o literatură de aventuri. Ci s-ar fi luat ceea ce dorea vremea aceea: pravile, predici religioase, literatură juridică și morală, cum vom vedea pe urmă. Dar literatura romantică, de aventură, aceea care coboară pe pământ minunea secolelor neexistente, această literatură este din veacul al XVI-lea.

III. CĂUTAREA SUBIECTELOR PROPRII

Ajungând acum la al treilea capitol din această sinteză a istoriei literaturii românești, anume la căutarea subiectelor proprii, trebuie să spun încă de la început că orișice literatură trece prin trei faze. Stabilirea aceasta înlătură anumite critici care s-au adus literaturii noastre în ultimii ani, de persoane cu orizont foarte larg și cu pretenții universale, care protestează că într-o anumită fază, foarte recentă, din dezvoltarea literaturii românești a fost o inspirație națională, locală, de subiecte proprii, pe când ei se găsesc pe înălțimi amețitoare; e vorba de așa-numitul „sămănătorism“, care se ocupa numai de lucruri din viața mai adâncă a poporului românesc, în timp ce ei plutesc foarte sus deasupra ei.

Orice literatură, zic, trece prin trei faze: o fază în care nu-și găsește subiectele în viața poporului căruia îi aparține: trebuie un timp de deslușire a caracterelor unei vieți naționale pentru ca viața aceasta, odată deslușită, în caracterele ei esențiale, să servească de inspirație unei literaturi; altfel, la început, se ia după anumite aparențe și crede că aceste aparențe sunt într-adevăr viața unui popor. Iată în însăși literatura noastră, o spun numai în treacăt, încă de acum, Alecsandri a fost încredințat că a descoperit „geniul poporului român“ și poeziei populare el i-a adăus zorzoanele de salon ale lui, prefăcând spiritul popular, așa de simplu, așa de energic, așa de adevărat și de sincer, după nevoile cuconițelor de salon. Tot așa când se purta la curte, pe vremea reginei Elisabeta, costumul popular, crezându-se astfel la o inițiere în realitățile fundamentale ale poporului românesc.

Odată descoperite unele caractere naționale, subiectul propriu se dezvoltă; dar, dezvoltându-se, se naște în același timp și puțința de a trata orișice subiect, și aceasta va fi faza a treia. Când se ajunge la această fază, se poate trata, desigur, orice subiect, de oriunde, dar potrivit cu nota fundamentală a poporului propriu. Se poate face o dramă occidentală luând drept subiect pe Ștefan cel Mare; Delavrancea, tip reprezentativ al romantismului în vremea tinereții lui, a făcut cu Ștefan o dramă foarte interesantă ca formă, dar care nu are desigur nimic din ce este spiritul vechii noastre societăți, nimic din aroma secolului al XV-lea, pe care el nu avea de unde să o știe, neinițiat fiind în lucrurile istorice. Dar poți să tratezi pe Sfântul Francisc de Assisi, poți să iei oricare din subiectele lui Shakespeare sau ale oricărui alt dramaturg occidental, și să introduci totuși o notă originală pe care aceștia nu ar fi putut-o da, nota națională.

Deci căutarea subiectului propriu nu este numai faza ultimă a unei literaturi, dar una absolut necesară oricărei literaturi. Nu poate exista un adevărat popor care să trăiască numai din contrafaceri, din copii făcute pe fereastră. Un popor foarte isteț, foarte inteligent, dar care nu este creator, poate dezvolta secole întregi

o literatură care nu are nimic a face cu viața însăși a aceluiași popor, dar, neavând a face cu realitățile acestei vieți, el nu ajunge niciodată la desprinderea notei caracteristice naționale și nici la puțința de a trata un subiect general astfel ca să poată interesa într-adevăr mase mai largi.

Trebuie să spun, încheind această lungă paranteză de la început, menită să introducă puțină lumină în minți care pot să fie confuzionate de anumite teorii, să recheme la realitate, la sinceritate și la bun-simț sufletele tinere, încă un lucru: literatura care se cere unui popor de înșiși inițiatorii lui nu este o literatură care să semene cu acești inițiatori. Căci e foarte ușor a maimuțări un popor ca să-l curtenești; ceva mai greu să-l servești cu propriul dumitale suflet, ca și cu propriul d-tale sânge.

Și acum să venim la subiectul nostru. Poporul românesc, așa cum este el, nici mai mare, nici mai mic, și în marginile acestea date de soarta în care s-a dezvoltat propria lui istorie și în care s-a menținut cu o îndărătnicie admirabilă de-a lungul secolelor, poporul acesta a avut o originalitate care nu se putea distruge. Câțiva cărturari de slavonește, cu ceva fugari de dincolo de Dunăre, sârbi și bulgari, cu câțiva dieci de cancelarie, aceștia nu erau în stare să distrugă originalitatea unui popor; originalitatea noastră a biruit această modă. Sunt foarte sigur că această originalitate s-a manifestat de la început în scrisori particulare, în răvașe purtate din mână în mână, răvașe care puteau exprima interesele țării și pasiunile ei și din care se poate cunoaște deseori ideea fundamentală din viața unei națiuni. Cum se poate crede că, între oameni care știau carte, sau care aveau la îndemână logofeți însărcinați a scrie în numele lor, *nu s-au schimbat scrisori*, în timp de mai mult de două secole, scrisori în care să se exprime sentimente de iubire, de ură, de răzbunare, cum se poate crede că amintiri duioase din viața de toate zilele nu s-au înfățișat în aceste scrisori? Termenul de „literatură“ este totdeauna luat într-un sens prea restrâns. Se zice: literatură știm noi ce este: poezie, nuvelă, roman, teatru; și, încă, se zice că teatrul nu este literatură, ci se cer numai anumite sfori și specialiști în arta misterioasă de a trage sforile. Dar literatură adevărată este orice idee limpede, orice sentiment delicat sau puternic, înfățișat într-o formă cores-punzătoare. Se poate întâmpla ca o scrisoare particulară să valoreze mai mult — deși cel care a scris-o și cel care a primit-o nu se gândesc să o publice — să cuprindă mai multă literatură, mai multă poezie decât toată literatura tipărită din anul acela. Incidental, un exemplu: între hârtiile care mi-au căzut în mână, sunt acum vreo douăzeci de ani, la Iași, a fost și o pledoarie de-a lui Mihail Kogălniceanu, care, cum voi spune cu alt prilej, nu de-a fost numai un istoric, cu un spirit universal cu îndemânări în toate privințele; a făcut câteva versuri, puține, a pregătit piese de teatru, a scris nuvele, ba și un roman care ar trebui retipărit. Dar Mihail Kogălniceanu a pledat și ca avocat, și am găsit, cum spuneam, o pledoarie de-a lui. Pe vremea aceea pledoariile erau scrise, ca și discursurile din Parlament. Kogălniceanu a pledat pentru o doamnă văduvă care își crescuse cu multă greutate copiii și cel dintâi lucru pe care l-a făcut unul dintre acești copii a fost să-și dea în judecată mama pentru reaua administrare a averii. Vă puteți închipui cât dramatism este în această situație, și, în pledoaria pe care a făcut-o Kogălniceanu pentru această mamă sunt accente profund omenești, care nu erau menite să fie publicate. Dar, cu toate acestea, nu constituiau ele o literatură? Iar cine știe ce scripcar liric, cine știe ce povestitor cu limba înnodată, fiindcă scriu în „genuri literare“, aceștia fac literatură? Adică literatură este vasul, nu e cuprinsul, e forma și nu fondul?

Deci poporul acesta, atât de bogat în viață sufletească, a trebuit să pună în scrisorile sale literatură. Să zicem că nu ar fi fost nici scrisori. Dar literatura nu este numai decît lucrul pus pe hârtie; literatură este și un discurs. De ce adică un discurs să nu fie literatură? Avântul sufletului omenesc cuprins într-un discurs, acesta nu are nici un fel de valoare? De la Ștefan cel Mare cunoaștem câteva expresii, ici și colo, câteva cuvinte aruncate în documente slavonești sau notate de cine știe ce scriitor străin. Când spune Ștefan, îndemnat să lase Pocuția: „nu o las în ruptul capului“, nu este literatură?

Desigur Ștefan cel Mare ar fi fost un „scriitor“ foarte adânc și impresionant.

Când cutare călugăr apusean, din Ardealul unguresc, se ceartă cu mitropolitul țării și vine apoi înaintea lui Vodă — descoperirea recentă a dlui Macurek, pe care am comunicat-o și eu în *Revista istorică* — de spune: „Să nu fi fost noi, pe d-voastră de multă vreme v-ar fi înghițit turcii“, iar Ștefan cel Mare răspunde cam așa: „Foarte bine: lăsați-ne pe noi să apărăm singuri“, un strigăt de acesta, în care este atâta hotărâre și atâta ironie, nu este ceea ce numim noi literatură? Sunt opere „literare“ în care nu o să găsiți un rând care să cuprindă atâtea vibrații ca acest răspuns. Ori în cuvintele, pe care le-am citat, ale lui Petru Rareș lipsește literatura?

Dar după literatura pe care avem dreptul să o presupunem, să venim la lucrările scrise.

Cea dintâi lucrare care ne aparține în ce privește inspirația sunt *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*. *Învățăturile* acestea au provocat discuții acum vreo douăzeci de ani, care nu au fost continuate, și aceste discuții trebuie să le înfățișez, afirmând încă o dată punctul meu de vedere, sprijinit, astăzi, pe argumente care sunt în parte noi.

Noi cunoaștem o formă românească a acestei scrieri, tipărită pe vremea Regulamentului Organic și după aceea de către Hasdeu în *Arhiva istorică*, iar, a treia oară, de mine, la Vălenii-de-Munte, în 1910, cu o prefață lămuritoare. *Învățăturile* se mai păstrează și la Academia Română în două manuscrise despre care dl Cartoian afirmă că au și variante.

În ce mă privește pe mine, m-am mulțumit să reproduc cartea de acum aproape un secol, neavând puțința de a da o ediție critică, căci aceasta nu intra în intențiile mele.

S-a tipărit și o formă slavonă de către un învățat slavist, Lavrov, la Petersburg, în 1904. În sfârșit există și o formă grecească, care este cuprinsă între manuscrisele unei mănăstiri de la Muntele Atos. Ne aflăm deci în fața unei răspândiri destul de întinse a acestor *Învățături*: forma românească tipărită, forma slavă tipărită și ea ceva mai târziu, în sfârșit forma grecească, netipărită.

Foarte multă vreme s-a socotit, fără nici un fel de opunere, că *Învățăturile* lui Neagoe sunt într-adevăr ale lui; nimeni nu se gândea să pună la îndoială această atribuție. Tot de această părere este și un învățat bulgar, care s-a ocupat înainte de război de lucrurile românești cu o relativă imparțialitate, dl Stoian Romanschi.

Dl Russo, învățatul meu coleg de la Universitatea din București, încă de pe vremea când nu era profesor, a ridicat obiecții asupra autenticității *Învățăturilor*. Părerea d-sale este exprimată într-o serie întregă de cercetări, care se rezumă în lucrarea *Studii bizantino-române*. Ea consistă în aceasta, că un călugăr din secolul al XVII-lea, întrebuintând numele lui Neagoe, a redactat o operă care se poate vedea foarte bine din ce este compusă: dintr-o carte bizantină, carte foarte cunoscută, și din fragmente ale Sfintei Scripturi, iar, în afară de acestea, din părți de la o vestită carte de care o să

ne ocupăm mai pe urmă, *Varlaam și Ioasaf*, care nu este altceva decât legenda lui Buda, căci Ioasaf e unul din numele pe care le purta Buda, carte care a fost tradusă de Udriște Năsturel tocmai în secolul al XVII-lea în românește.

Mărturisesc că de la început, și nu dintr-un sentiment de naționalism românesc, am fost în contra părerii dlui Russo și cred și acum că dreptate au aceia care au atribuit,¹ din foarte multe puncte de vedere. Le prezint din nou, pentru că este o chestie importantă, care merită să fie dezvoltată.

Părerea mea este că, în teoria dlui Russo, nu ni se poate arăta ce l-ar fi îndemnat pe călugărul acesta din secolul al XVII-lea să scrie o astfel de carte. Noi cunoaștem secolul al XVII-lea, care e o vreme clasică românească având alte preocupări. Nimeni nu se gândea atunci la Neagoe Basarab. Dacă el exista pe vremea aceea, era doar ca înaintaș al lui Radu Șerban, urmașul lui Mihai Viteazul: se simțea nevoia de a se lega persoana domnului cu Basarabii de dinainte, și nici nu era clar de care Basarab era vorba. Cel dintâi lucru pe care l-a făcut, apoi, Matei Basarab când a început domnia lui a fost să spună că este urmașul „marelui Basarab“, dar care anume Basarab, nu se preciza. În secolul al XVII-lea Basarab Neagoe trăia doar în amintirea ctitorii sale. Sub raportul acesta, pe vremea lui Șerban Cantacuzino, care a refăcut Biserica Episcopală din Argeș, a fost oarecare amintire a lui. Când a fost să se

¹ Rând lipsă în original (n. ed.).

compileze cronică generală a principatului muntean, a intrat în ea și *Viața Patriarhului Nifon* și unele amănunte culese din alte izvoare cu privire la secolul al XVI-lea. Aici era o necesitate de a avea o expunere neîntreruptă a vieții principatului, nu a poporului, care — o recunosc — se îndrepta, altfel, către Neagoe. Secolul al XVII-lea este un secol de legiuiri, și Neagoe nu a fost legiuitor. Secolul al XVII-lea, pe urmă, a fost un secol, într-adevăr, adânc religios, dar în alt sens, în legătură cu pravilele, cu predicile din cărțile clasice, cum se va vedea. Pe de altă parte, călugăria nu era un produs al atmosferei timpului. Călugăria din acest secol este o instituție de decadentă între două epoci strălucitoare ale vieții monacale: epoca veche, încă plină de cultură slavonă — și ea acum în plină decadentă, căci toată efortul lui Matei Basarab și a lui Vasile Lupu nu a putut-o învia — și epoca de înflorire culăgurească a secolului al XVIII-lea, epoca lui Paisie, care, în ce privește împrumuturile, este o epocă de adâncă influență a literaturii grecești, epocă în care se traduce o mare parte din bogata literatură teologică a Bizanțului. Prin urmare pe călugăr nu-l putem *localiza*, și în istorie lucrul de căpetenie este să poți așeza în timp pe cineva. Nu poți coborî în mijlocul unei societăți pe cineva, care, vădit, nu are nici un fel de legătură cu ceea ce constituie esența acestei societăți.

Dar, adaug, pretinsul călugăr putea el să cunoască Sfânta Scriptură, călugărul putea să cunoască *Dioptra*, deși eu nu am găsit întrebuițată *Dioptra* în secolul al XVII-lea în literatura românească: călugărul putea să aibă știință de *Varlaam și Ioasaf*¹.

¹ Admit pentru secolul al XVII-lea un lucru: traducerea din slavonește a *Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, pentru că nici prin cap nu-mi trece să afirm că la începutul secolului al XVI-lea s-a scris în românește; și prin urmare traducerea în românește din al XVII-lea este evident în stil din această vreme și corespunde aceleiași necesități formale și numai mănăstirești care a făcut pe Udriște Năsturel să prezinte pe *Varlaam și Ioasaf* în

întregime, iar nu numai în fragmente.

Să admitem că acest călugăr era în cunoștința tuturor acestor izvoare; cu toate acestea el nu putea să știe un lucru: nu putea să știe normele de domnie din secolul al XVI-lea; și un întreg capitol din *Învățăături* cuprinde sfaturile asupra felului cum trebuie să se poarte domnul în toate împrejurările; cum să stea domnul la masă, cum să vorbească el cu boierii, cum să primească soliile străine, ce atitudine să aibă față de turci, cum să meargă la război, cum să se poarte în pribegie, care a avut pe vremea aceea un anume caracter. Este un suflu războinic admirabil în această parte a operei discutate.

Este evident, o epocă în care turcii veneau altfel decât în vremea lui Matei Basarab. Acesta nu-și ascundea bogățiile: el trăia când sultanul se bătea în Mesopotamia și țara era cu desăvârșire scutită de astfel de întâmplări; aici este momentul din secolul al XVI-lea când se crezuse cu puțință ca un Basarab lepădat de lege, un Mohamed-beg, să ajungă în scaunul lui Vlad Țepeș; este oglindirea unei întregi epoci războinice pe care nu putea să o cunoască acolo, în pacea mănăstirii, călugărul din secolul al XVII-lea, care nu avuse unde auzi sunete de trâmbiță și glasuri de asalt.

Pe alocuri, pare că vezi toată purtarea lui Mihai Viteazul la Călugăreni. Și, arătând că domnul trebuie să steie totdeauna pe un anume loc în luptă, lângă steaguri, scriitorul îl îndeamnă încă

o dată să nu părăsească țara: „din țara voastră să nu ieșiți, ci să ședeți cu boierii voștri“, adică tocmai aceea ce a făcut Ștefan cel Mare la 1476, ceea ce a făcut Petru Rareș la 1538, când s-au băgat cu toții în adâncul Carpaților. Și, la urmă, în acest pasagiu privitor la război, se spune: „măcar de ți s-ar întâmpla și moarte, iar numele tău va rămânea pe urmă în cinste“.

Toată partea aceasta ar trebui desfăcută și răspândită, căci este b. o adevărată carte de învățătură pentru vitejie. Înainte de toate să avem simțul realităților și simțul realităților ne spune că aceste „învățăături“ sunt un produs al spiritului militar de la începutul secolului al XVI-lea.

Dar Neagoe a putut foarte bine să scrie acestea. Ce însemna să „scrii“, pe vremea aceea? Însemna să lucrezi în colaborație cu un altul. Împăratul Constantin Porfirogenetul a „scris“ cutare carte cu privire la administrația Imperiului bizantin? Desigur nu a scris-o cu mâna lui: a avut înaintea lui izvoare și a fost cineva care a redactat sub auspiciile lui. Și Neagoe a avut desigur un astfel de ajutor, dar sunt fără îndoială și părți dictate de dânsul. Dealtfel, știri că astfel de dictări se puteau face la noi în acea vreme le avem și prin scrisorile lui Petru Șchiopul — foarte interesante. Ar fi de cel mai mare interes ca un om familiarizat cu sintaxa latină să facă un studiu asupra acestor scrisori ale lui, un studiu de sintaxă românească așa cum se poate găci sub cuvintele scrise în latinește. Vestitele scrisori ale lui Mihai Viteazul scrise în latinește au fost și ele dictate. Și, dacă s-a scris în sensul arătat la 1600, de ce nu s-ar fi putut scrie pe la 1520 de Neagoe Basarab?

Sensul cuvântului „autor“ este cu totul altul pentru acea vreme și cu totul altul pentru timpul nostru. Nu trebuie să ne luăm după sensul foarte precis, foarte conștient și integru al nostru, pentru o epocă de aceasta, instinctivă, în care orișice găseai bun într-o operă veche rețineai pentru a face o operă nouă.

Dar să ne mai gândim la un lucru: Neagoe Basarab este însurat cu o principesă sârboaică, având ambiții bizantine, crescută în tradiția literară a Bizanțului și, precum o dovedește Biserica Episcopală din Argeș, și în tradiția artistică a Bizanțului. S-a văzut că Elena-Ecaterina din Moldova, soția lui Petru Rareș, a provocat opera lui Macarie, din care a ieșit pe urmă opera cealaltă, imitată după Manase. Atuncea de ce Despina Milița, de la București, nu ar fi îndemnat la același lucru la care a îndemnat și Elena-Ecaterina de la Suceava? Dar însuși numele acesta de Teodosie însemna o ambiție. Căci Teodosie nu e după Teodosie cel Mare, ci după Teodosie al II-lea, împăratul bizantin foarte bine cunoscut din secolul al V-lea. A numi pe cineva Teodosie, indiferent dacă numele venise de la tată sau venise de la mamă, arată o altă concepție a domniei: concepția care se vede din atmosfera literară a timpului, o mare mândrie imperială. Dacă ar fi fost vorba de fiul, numit cu nume de țară, al unui biet domn fără legături cu tradiția împărătească bizantină, ar fi altfel; dar este vorba de Neagoe și nu se poate admite pentru dânsul o lipsă de intenție în numirea fiului Teodosie.

Și adaug: călugărul ar fi trebuit să fie, pe lângă toate, și foarte bine informat în ce privește familia lui Neagoe, să știe care au fost fiii lui, morți înainte de momentul când s-a alcătuit cartea și despre care vorbește atât de duios. El ar fi trebuit să știe cine era mama lui, și ea plânsă în aceste frumoase rânduri de jălanie. Lucrul acesta, s-ar zice, putea să-l știe un călugăr de la Argeș. Dar în cazul acesta călugărul ar fi spus ceva în legătură cu biserica aceea de care atârna el, și asupra acestui așezământ artistic și religios, care venea de la Neagoe, nu este nici un cuvânt.

Iată, sunt plângeri, așa-numite „threnē”, de acestea în literatura bizantină, dar, întru cât pot judeca eu, psihologicește, nu filologic, mi se pare că greu s-ar putea nimeri o notă așa de sinceră, de cineva care ar fabrica, pe numele lui, sau pe numele altuia, o operă literară, ca în cuvintele cu privire la Petru, fiul lui Neagoe, mort în cea mai fragedă copilărie.

Iar, dacă este vorba de o ultimă dovadă, formală, atunci dovada este următoarea: între cărțile lăsate de Petru Șchiopul, când a murit în Tirol, la Bozen-Bolzano, și care au intrat în colecția arhiducelui Ferdinand, se află și învățăturile către domn în privința felului cum trebuie să se poarte cu boierii la masă. Acestea sunt însă un capitol al *Învățăturilor lui Neagoe*. Prin urmare la 1594, când a murit Petru-Vodă, *există forma slavonă a Învățăturilor*, Petru-Vodă avea un fiu, față de care simțea tot atâta duiosie ca și Neagoe pentru Teodosie și acel fiu era menit ca și Teodosie să se stingă în floarea vârstei între străini — Teodosie a murit la Constantinopol, iar Ștefan, frumosul fiu de domn cu părul bălan revărsat pe umeri, cu ochii albaștri și fața albă surâzătoare, s-a prăpădit între nemți, la Innsbruck — cu aceleași preocupări. El a strâns deci cu atâta grijă capitolul acesta care servea pentru învățătura în străinătate a fiului lui. Ștefan era întovărășit acolo în străinătate de un călugăr, care a ajuns în urmă mitropolit, și printre hârtiile lui Petru Șchiopul s-a găsit o foaie în care se cuprinde o lecție de cronologie pentru coconul domnesc: anii pe care trebuie să-i învețe el pe de rost. Și prin urmare capitolul acela făcea și el parte, ca și foaia care din fericire ni s-a păstrat, din cărțile de școală ale copilașului domnesc.

Mi se pare că este greu să se aducă o argumentație mai deplină decât aceasta. Aș putea să mai trimit la cutare scrisoare a lui Stan Jianu, tipărită de mine în *Studii și documente*, VIII, în care se poate vedea, pe la 1790, aceeași dragoste a unui părinte față de copilul la care ține ca la ochii din cap și aceeași durere părintească.

Dar subiectele românești din literatura noastră nu se mărginesc la *Învățăturile* lui Neagoe. Peste întreaga epocă în care am arătat izvoarele de imitație străină, cu cronicile lui Macarie și Eftimie și ale urmașilor lor, într-o formă cu mult mai scurtă, fără atâtea elemente de literatură împrumutată din izvoare bizantine, cum e cronica lui Azarie, mergând până la Petru Șchiopul și până la clădirea mănăstirii Galata de lângă Iași, unde acum era lăcașul de însemnare a anelor domnești, se ajunge, cu sfârșitul secolului al XVI-lea la o literatură de *traduceri*, cum este aceea a *Istoriei Troadei* și a *Alexandriei*, tot după izvoare de dincolo de Dunăre, care sunt legate de epoca, de faptele și de valoarea inspiratoare, răscolitoare de inimi, a lui Mihai Viteazul.

Nu se poate concepe o epocă de înaltă literatură fără o activitate puternică a societății și nu se poate concepe o activitate puternică a societății fără răsunset în literatură. Nu vorbim de stărpiciunea marelui război; fiindcă vreo zece ani n-ajung ca să se dezmeticească lumea, ci trebuie o perspectivă cu mult mai largă ca să se inspire cineva din imensa frământare. Dar o epocă tragică, de luptă, de suferințe și de mari aspirațiuni glorioase, încununată un moment, ca a lui Mihai, a trebuit să trezească *opere literare proprii*. Și, mai întâi, Mihai Viteazul el însuși a trebuit să le dorească, el care avea lecturi grecești într-o vreme de înviere a conștiinței neamului grecesc. Pe vremea aceea Mihai Cantacuzino Șaitanoglu, fiul lui „Șaitan-Satana“, descendent din vechii Cantacuzini, dispunea de scaunele domnilor; bine văzut la Poartă, păzit de ieniceri, cu gardă de zi și de noapte, el purta în pecetea lui vulturul imperial cu două capete. În Constantinopol ca și în depărtata Albania, ca și în toată lumea sârbească, hrănită cu atâtea amintiri ale *Alexandriei*, se voia o înviere a tuturor creștinilor. Era deci o atmosferă care desigur cerea viață literară. Câțiva germani care au fost la Constantinopol pe acea vreme vorbesc de vechiul suflet creștin, trăind în această capitală a imperiului turcesc, deși o bucată de vreme amorțit prin cucerirea de turci a Bizanțului. Cine venea de acolo, ca și un fanariot trecut prin Viena ori un român din vremea Regulamentului Organic care s-ar fi întors din Paris, era plin de această atmosferă bizantină. Mihai Viteazul s-a întors și el astfel înnoit din fața mormântului lui Constantin Paleologul, care arunca până foarte departe o mistică strălucire; ca un stâlp de foc a ieșit din mormântul ultimului împărat constantinopolitan.

Și atunci Mihai a însărcinat pe Logofătul Teodosie să facă o cronică în care să se scrie istoria faptelor sale. Teodosie avea o scriere foarte frumoasă de cărturar, cum și Mihai avea o iscălitură de o deosebită distincție, în care se vede o deprindere cu literele latine; nu este exclusă chiar o oarecare cunoștință a unei limbi occidentale de către dânsul.

Și Teodosie a scris cronica: ea însă s-a pierdut. Din fericire avem cuprinsul ei, deși nu în slavonește, dacă n-a scris-o în românește — ci în latinește, anume într-o operă a unui silezian, Baltazar Walther, care, trecând pe la noi, a găsit cronica Logofătului, a introdus în ea fel de fel de explicații suplimentare, care formează partea întâia a operei sale, iar în partea a doua a păstrat cronica aceasta de care vorbeam¹.

Dar, alături de această cronică, lucra, născându-se din conștiința maselor adânci, și balada. Nu mai vorbesc de ceea ce fac străinii, cum, de pildă, un Stavrinus, care a pus în versuri grecești, dar de o formă foarte asemănătoare cu a poeziei noastre populare și vădind o influență foarte puternică din *Alexandria*, cariera aceasta a lui Mihai Viteazul, cu lupta de la Călugăreni,

cu Mihai în fața turcilor apărând cu toporul în mână: cartea populară grecească răspândită a „Vitejiilor“ lui Mihai².

Nu vorbesc, iarăși, de poemul străin făcut în genul lui *La Gerusalemme liberata* a lui Torquato Tasso, de către un grec din Creta, Gheorghe Palamed, care avea, ca toți cretanii, o cunoștință destul de adâncită a literaturii italiene contemporane și care, cu Tasso înaintea ochilor, a reluat povestea aceasta a lui Mihai Viteazul³.

Nu este vorba nici de unul, nici de altul din aceste izvoare străine, pentru că ele nu vin de la noi, deși sunt în legătură cu epoca lui Mihai, ci este vorba de acel izvor care și el este în legătură cu epoca aceasta de extraordinară vitejie. Balada, cântecul bătrânesc, împrumutat de la sârbi, care și ei primiseră acest cântec de la

¹ Aveam această cronică în latinește, retipărită de Al. Papiu Ilarian în *Tezaurul de monumente istorice*, împreună cu o traducere dedesubt, care ar putea fi revăzută de cineva, care ar face astfel din această cronică o lectură foarte plăcută și pentru vremea de astăzi.

² A fost și ea cuprinsă în colecția lui Papiu Ilarian.

³ Se găsește în Bibliothèque hellènique a lui Emile Legrand, fără traducere, și ar trebui să se facă o traducere după dânsa.

alții, balada reușise să se lege adânc de împrejurările de aici. Pentru această epocă întâlnim în „cântecele bătrânești“ nume ca Gruia lui Novac, care fără îndoială trebuie să fie pus în legătură cu boierul Baba Novac, căpetenie a lui Mihai. Radu Calomfirescu își are și el balada. Toate acestea ne fac să credem că vor fi fost și cântece cu Mihai Viteazul, care însă s-au pierdut. Căci balada lucra neconținut înainte la noi, baladă domnească, baladă boierească, precum e balada din Moldova în care se vorbește de un Vartic, boier al lui Petru Rareș.

Dar mai avem și altceva decât aceasta: *avem cronică românească scrisă în românește*.

Mihai Viteazul a cerut cronică oficială, dar lângă dânsul erau și boieri; între boierii aceștia, cei mai puternici, având o mulțime de sate, putând forma o oaste întregă pe care să i-o pună la dispoziție domnului, erau frații Buzești. Aceștia aveau conștiința faptului că Mihai Viteazul fără de ei nu ar fi fost nimic; ei se simțeau reprezentanți ai țării, punând puterea țării la îndemâna domnului; credeau că întrupează vitejia extraordinară a neamului, ieșită din legendă și cântecele bătrânești. Și, atunci, ei au cerut logofeților lor să scrie, ca pentru dâșii, scoțându-i pe dâșii în rândul întâi, arătând cel mai mic fapt în care ei au fost amestecați, povestea epocii lor. Povestea aceasta este cuprinsă în așa-numita *Cronică anonimă a Țării Românești*, pe care trebuie să o atribuim lui Stoica Ludescu.

Povestirea începe cu o simplitate extraordinară. Nu este acel avânt, acel sentiment de pitoresc, acea duioșie și putere de emoție, care formează caracterul întregii noastre literaturi populare și pe care am recunoscut-o și în povestirea despre pribegia lui Petru Rareș. Toate acestea nu le avem aici: sunt numai *rânduri simple ale unui om de ispravă*.

Limba este de atunci, de altfel potrivit cu starea de spirit pe care o constatăm și din inscripția de pe piatra de mormânt a lui Stroe Buzescu. Puțină vreme după moartea lui

Mihai Viteazul, Radu Șerban, urmașul lui, a dat o luptă cu tatarii în părțile Teleajenului între Ogretin și Teișani. Tatarii se istoveau dând asalturi zădarnice împotriva tranșeelor ordonate de italianul venit în ajutorul lui Radu-Vodă, Tommaso Cavriolo; atunci ei, care știau și românește, au început a batjocuri pe cei care stăteau ascunși înăuntrul tranșeelor, și, ca urmare, a ieșit singur Stroe Buzescu de o parte și un tatar de alta, din neamul hanului, și s-au bătut; tatarul a fost învins, însă și Stroe Buzescu a murit mai târziu, de rana primită atunci. Și soția lui a pus pe piatra mormântului întreaga poveste în cuvinte românești, încheind cu acest strigăt: „și nu fu pre voe câinilor de tatarii“. Strigătul, cu totul neobișnuit pe o piatră de mormânt, strigătul acesta țâșnit din inima văduvei care se mângâie că soțul ei a stropit cu sângele lui biruința, face cât o cronică întreagă.

Dar avem pe Mihai Viteazul însuși, care rostește, nu, ca Ștefan cel Mare, câteva cuvinte de război sau câte o proclamație după 1475 ori și un strigăt de durere transmis prin ambasadorul său Veneției, ci pe Mihai care vorbește pe larg, de două ori, despre gândurile, isprăvile și suferințele sale. O dată înainte de catastrofa din 1601, a doua oară, când, fugăr, ca și Petru Rareș, cu câțiva călăreți lângă dânsul, după ce fusese bătut în părțile Buzăului, ale Argeșului, ajunsese la împăratul, nu ca să-l roage, ci pentru a-și arăta dreptatea. Un memoriu al lui Mihai Viteazul către Rudolf al II-lea, într-o latină de cancelarie care nu-i poate întuneca limpeziciunea gândului sincer și îndrăzneț, era cunoscut de mult. Altul, printr-un hazard fericit a fost găsit în Arhivele din Florența, de dl Pernice, publicat într-o revistă italiană, semnalat de mine la Academia Română și redat în traducere românească într-o bibliotecă populară din Ardeal. Mihai înfățișează acolo toată viața lui, într-o expunere splendidă: într-adevăr o pagină de înaltă literatură. Spune cum a ajuns la domnie, ce greutăți a întâlnit, cum a putut să se apere de greu împotriva năvălirilor turcești și tătărești, în ce situație a fost pus prin lupta pe care a început-o, și, înainte de toate, ceea ce răsună de la un capăt la altul al documentului este acest strigăt: eu nu o fac pentru mine, o fac pentru voi, pentru toată creștinătatea; pentru ea m-am pus în primejdie pe mine și această biată țară a mea, pentru binele ei; deci nu mă ajutați pe mine pentru mine, ci sunteți datori față de voi înșivă să mă ajutați.

Puneți alături tânguirea lui Ștefan cel Mare către Veneția de ceea ce spune Mihai Viteazul, și veți vedea cum, în aceleași împrejurări, de-a lungul vremurilor a răsunit, prin oamenii pe care i-am avut în momentele mari, același glas al țării. Aceste două lucruri: spiritul de jertfă și strigătul către dreptate care nu moare niciodată, sunt notele caracteristice românești care ni se înfățișează deplin în aceste scrieri cu adevărat nemuritoare, care sunt — cu voia oricui, și în orice limbă ni s-ar prezenta — literatură.

IV. CUVÂNTUL ROMÂNESC ÎN SCRIPTURĂ

Odată, traducerile din secolul al XV-lea fuseseră formate în anume colțuri și păstrate în anume margini. Dar în veacul al XVI-lea, în a doua jumătate, apar Catehismele, traducerile bisericești, făcute în Ardeal, supt influența luteranismului, și pe care sașii le-au plătit și au căutat a le răspândi, ca și, mai ales, acelea ieșite din biserica oficială, calvină, care avea un „superintendent“ al ei, priveghind această organizare patronată de stat și introducând prin sfat, și, la nevoie, cu de-a sila, limba românească în biserică, înlocuind cărțile slavone pe care în batjocură le numea *boscoade*, prin traducerile

husite, patronate și de sași, încurajate și de guvernul calvin din acel moment al Ardealului. Toate acestea însă — Evangheliile, Psaltiri, slavo-române, românești, o Palie, un Vechi Testament tradus în românește, de preoți bănățeni, așteptând și explicații ale Scripturii traduse din ungurește — aveau un caracter revo-luționar. În ceea ce privește pe domnii Moldovei și ai Țării Ro-mânești, ei au avut o atitudine de hotărâtă reprobare a acestor traduceri, care treceau peste dogma limbii sfinte, care ieșeau dincolo de marginile stricte pe care le trăgea biserica de stat. În lucrările acestea, care mergeau din om în om, cu oarecare frică și pază, cu bucuria care iese din lucrurile oprite, avea omul gândul că-și atrage, dacă nu blestemul bisericii, totuși o dezaprobare care putea merge până la prigoană.

Pe când către sfârșitul secolului al XVI-lea lucrurile nu mai sunt așa. Însăși biserica, măcar în Muntenia, începe a vedea cu mult mai larg aceste traduceri în românește: dogma slavonă a fost oarecum, în parte, părăsită. Între biserică și între limba țării s-a stabilit atunci o legătură care nu exista, nu putea să existe înainte de aceasta. Natural, totdeauna bisericile organizate au frică de noutăți, ele sunt strâns legate de tradiție. Și cât de lungă este tradiția creștină nu numai în ceea ce privește dogma, dar și în ce privește textul rugăciunilor! Numai în ce privește predica, libertatea era cu mult mai mare, și predici în limba românească trebuie să fi existat din vremuri foarte vechi¹. În ceea ce privește oamenii care compuneau biserica, poate avuseră și ei aceleași dorințe de a ieși din cadrele vechi, totuși tradiția era așa de puternică, încât biserica nu se putuse hotărî să ia o măsură contrară tradițiilor celor vechi, cum, odinioară, cu secole în urmă, abia căpătaseră un Chiril și un Metodiul dreptul de a întrebuița în liturghie limba slavonă veche în locul celei grecești.

Totuși, a venit un moment, în principatul muntean, când, la o întrebare făcută din partea tipăriturilor de cărți românești din Ardeal, dacă nu s-ar putea ca pe lângă Cazania care exista, *Cartea de învățătură* calvină, răspândită în anumite regiuni sub influența, cum am spus, a statului și a nobilimii ungurești, să se ofere și o altă Cazanie ortodoxă, care să nu poată fi bănuită, dând un text aprobat de biserică și putând fi astfel răspândită pretutindeni — e vorba de Cazania de la Brașov, din 1580 — ierarhii munteni au trimis vechiul „tâlc“ al lui Teofilact, arhiepiscopul Bulgariei, carte sigură, pe care credincioșii bisericii răsăritene o pot întrebuița fără nici un fel de frică. Aceasta înseamnă însă un foarte mare lucru: *biserica ieșea de sub influența exclusivă a limbii slavone*.

Și un alt semn. La începutul secolului al XVII-lea, undeva, prin Oltenia, trăia un călugăr a cărui biografie desigur nu se va putea

¹ V. Pârvan a publicat pe vremuri o cuvântare la mort din Moldova pe la jumătatea secolului al XVII-lea.

face niciodată, fie măcar în forma cea mai simplă; nici numele nu i se poate lămuri deplin, căci uneori este într-o formă, alteori în alta: Mihail Moxa sau Mihail Moxalie. Călugărul avea cunoștințe de slavonă, fiind poate în legături cu Vidinul, cu Diiul, cum se spune și până acuma. Călugărul acesta a început a traduce și a dat o parte a unei cărți care nu exista până atunci în românește. Istoria, pentru vremile mai vechi, aceasta însemna *Biblia*. Dincolo de *Biblie*, era ceea ce-și aducea aminte fiecare. Analele din mănăstiri, pe care de fapt nu cred că le citea cineva. *Letopisețul de la Bistrița*,

Letopisețul de la Putna, cronica după Manase a lui Macarie, a lui Eftimie, și, mai târziu, cronica lui Azarie nu erau cărți care să se adreseze poporului și nu le citeau nici măcar boierii. Ei cunoșteau istoria țării după tradiție. Prin urmare, dacă istoria țării lor nu o cunoșteau, cu atât mai mult nu aveau nici un interes pentru ceea ce numim istorie universală. De la un timp însă, unii cărturari, și în special cărturarul de care vorbesc, au căutat să-și explice ce legături ar putea să aibă domniii Țării Românești și ai Moldovei cu ceea ce se petrecuse mai înainte. Existau anume cronografe care împrumutaseră sistemul lor de la Bizanț. Se cuprindea în ele o istorie universală, care pornea de la facerea lumii, făcea legătură cu *Biblia*, cu istoria romană și istoria bizantină, cu istoria statelor post-bizantine, sau alături de Bizanț, de dincolo de Dunăre, sârbi și bulgari, și era firesc să se cerce a se duce mai departe aceste cronografe, căci viața politică a creștinătății nu trebuia să fie întreruptă; era un sultan la Constantinopol, dar sultanul acesta, deși împărat și succesor al împăratului bizantin, totuși nimeni nu se putea gândi să-l considere pe el drept continuator adevărat al tradiției creștine a Bizanțului.

Se puteau gândi, deci, oameni de la noi, sau și de dincolo de Dunăre, dacă tradiția aceasta, care ajunsese la Bizanț și trecea pe la sârbi și bulgari, nu ar putea fi continuată și în părțile noastre. Și s-a ajuns astfel a se face cronografe care cuprind ceva din istoria poporului românesc. Foarte puțin, dar cuprind ceva. Sunt astfel, cum am mai spus, forme de cronografe care trec până la istoria principatelor noastre, până la 1620, noi prezentându-ne ca înșiși continuatorii împăraților bizantini, care, altfel, erau reprezentați de sultan.

Moxa a făcut o traducere după un astfel de text. Traducerea lui a fost socotită la început o operă originală. Hasdeu i-a dat o ediție nouă în acea frumoasă și ciudată carte care se cheamă *Cuvente den bătrâni*. Dar, mai târziu, Ion Bogdan a găsit textul bulgăresc original, căci de fapt nu e decât o traducere într-o limbă încă foarte aproximativă și nedibace în a cuprinde un subiect care până atunci nu fusese niciodată îmbrăcat în românește. Ceea ce Mihail Moxa adaugă ca lucruri privitoare la noi e foarte puțin; data întemeierii Moldovei, luată fără îndoială din analele moldovenești — și ar fi foarte interesant să se știe cum a ajuns călugărul oltean să cunoască analele slavone ale Moldovei; ar trebui să admitem un fel de circulație între mănăstiri, schituri de călugări între dânsele.

Cartea aceasta, lucrată grosolan de călugărul care a lucrat și la nomocanoane, adică legiuiri bisericești, așa cum fuseseră în Bizanț — de partea aceasta va fi vorba pe urmă — a fost făcută sub influența și din îndemnul unui vlădică, episcopul de Râmnic Teofil. Avem a face, deci, cu pătrunderea în biserică a limbii românești pe vremea când îndemnul unui mitropolit muntean spunea ce anume să se traducă, pentru ca astfel Cazania să se poată citi și în biserică noastră românește. Și este vorba de un episcop de Râmnic care ocrotește pe călugărul vulgarizărilor în materie de învățătură, care a prefăcut cronograful în limba românească. Biserica se împacă astfel cu limba vulgară.

În același timp în care biserică ajungea la această hotărâre, foarte bogată în urmări, statul, de multe ori de nevoie, făcea același lucru. Întâi Simion Movilă, domn muntean de uzurpație, frate de domn moldovenesc, venit cu ajutor polon și cutreierând țara de la un capăt la altul, urmărit de dușmanul mult mai puternic decât dânsul, nu-și poate organiza, la începutul secolului al XVII-lea, o cancelarie slavonă. Rivalul lui mai fericit, Radu Mihnea, om învățat, care fusese pe la Veneția și pe la Muntele Atos și care era cu desăvârșire la înălțimea prinților de pe

vremea aceea, foarte pompos, cu o curte strălucită, care se încunjura de o gardă îmbrăcată în costume frumoase și care și-a făcut un palat la Hârlău, avea fără îndoială o cancelarie slavonă și prin urmare dădea documente în limba slavonă. Al treilea concurent la domnie, Radu Șerban, este un simplu boier, ridicat de boierii ceilalți, pentru a fi continuator al tradiției lui Mihai Viteazul; el are astfel un sprijin foarte puternic în boierimea luptătoare de țară, care este cu dânsul; și la el e o cancelarie, și prin urmare actele lui sunt în slavonește. Numai când, pribeag, părăsit și sărac, va fi să-și facă mai târziu, la Viena, testamentul, pentru că nu avea la îndemână logofăt de slavonește — și, din țară, boierii lui Radu Mihnea i se adresează într-una din cele mai admirabile scrisori care s-au scris în românește — limba pe care o va întrebuința va fi cea româ-nească. Pe când Simion Movilă, care se găsește într-o situație cu mult mai rea, silit să rățăcească înainte de a se întoarce bătut, cu picioarele legate sub burta calului din porunca tatarilor, în Moldova lui, acesta scrie, de nevoie, românește.

Așa, prin anii 1620—1630 limba românească începe să pătrundă chiar și în actele publice, pe lângă inscripțiile de mormânt. Până acum limba aceasta de foarte multă vreme era întrebuințată în corespondența privată și în acele zapise care pregăteau actele solemne.

Acuma venim la efectele pe care a putut să le aibă tolerarea limbii românești de către biserică și acest amestec din ce în ce mai puternic al limbii populare chiar și în actele de stat. Nu-și poate închipui cineva îndeajuns bucuria pe care o poate simți un popor, în straturile lui adânci, atuncea când înțelege cuvântul lui Dumnezeu, actele privitoare la administrația lui, care nu i se mai adresează într-o limbă necunoscută, atunci când el prinde și înțelege ceva literatură și când păturile de sus binevoiesc să-i vorbească: la orișice popor care are într-însul puteri sufletești, aceasta înseamnă o adevărată înflorire, și înflorirea aceasta se simte și la noi.

De câte ori ni se prezintă, din secolul acela, un manuscript, pe care ni l-a păstrat timpul, de obicei neîngăduitor, din el se desface o viziune, confuză încă, dar adânc mișcătoare.

Desigur s-a simțit în acest secol un foarte mare avânt de bucurie, de îndrăzneală, de hărnicie prin mănăstiri, prin unele curți episcopale și mai târziu chiar printre laici. Limba aceasta, prin urmare, nu era un lucru de ascuns, un lucru de lepădat, care să dispară de la sine înaintea maiestății limbii bisericești, a limbii oficiale, a limbii celor mari, ci era și ea o limbă în care se poate rosti cuvântul lui Dumnezeu și istoria omenirii, care putea să apară în Cazanii și Cronografe. Și atuncea a început o muncă modestă, anonimă, în toate colțurile pământului românesc. Nu s-a făcut până acuma statistica tuturor manuscrisurilor în care ni se prezintă Sfânta Scriptură, deosebit de Viețile Sfinților sau de predici. Dacă s-ar căuta, de către tineri de pildă, atent, mai ales prin Ardeal, străbătându-l sat de sat și răscolind bisericile, cred că s-ar putea găsi o mulțime de astfel de dovezi ale imensei munci smerite a unor oameni care, fără să știe unii de alții, căutau să strămute în limba românească ceea ce mai târziu dincolo de cuvântul Domnului a trecut pentru a crea o întreagă literatură populară. În acest Ardeal am găsit fragmente din Viețile Sfinților, anume o *Viață a Sfintei Paraschive*, dar manuscriptul nu l-am ridicat și astăzi desigur că nu mai există. Altă dată am găsit, între manuscriptele pe care le am, o *Viață a Sfântului Teodor Tiron*, care nu aparține însă aceleiași regiuni.

Dar încercările acestea de a se da încă de atunci Viețile Sfinților, traducerea Psalmilor și a Evangheliei, de către oameni care nu aveau cine știe ce învățătură înaltă

și care deprinseseră numai puțină slavonește, au rămas în manuscris. Oamenii aceștia în mănăstirile lor, în bisericuțele lor traduceau așa, pentru plăcerea lor; nu le trecea prin minte că opera lor ar putea să fie tipărită. Dar, mai târziu, la 1670—1680, cărturarii, preocupați de tipar, nu au pornit din capul locului, ci de la traducerile acestea naive, încercate prin deosebite locuri pentru a contribui la forme mai înalte în care se resimte totuși influența încercărilor anterioare. Biblia lui Nicolae Milescu, care a apărut odată în manuscris la București și pe care am cumpărat-o, cred — nu știu dacă se mai păstrează sau dacă face parte din lotul celor trimise la Moscova

— acea admirabilă carte este o lucrare colectivă: nu e ceva asemănător cu Biblia lui Luther sau cu Sfânta Scriptură în englezește din secolul al XVI-lea, care s-au făcut de la început fără nici

o pregătire anterioară; aici avem a face cu un bun popular colectiv al poporului românesc. Marea însemnătate a Bibliei din 1688 stă deci tocmai în faptul că tot ce se lucrase mai înainte, în deosebitele provincii ale poporului românesc, a fost cercetat, adunat și fixat într-o formă definitivă, și astfel pentru acea vreme Biblia de la 1688 este o operă de unitate națională, am putea chiar spune că este *cea dintâi operă de unitate națională în acel domeniu moral de unde pleacă pe urmă toate celelalte*.

Aș vrea să nu fiu învinuit de prea multă îndrăzneală dacă voi căuta să fac aici o apropiere din domeniul vast al istoriei spiritului universal, când voi spune că în acest curent este ceva „franciscan“. Într-un moment din evul mediu înțepenit în latineasca lui, în teologia lui, în scolastică și în disciplina ierarhică de fier, în biserică aceasta cu ferestrele închise, lăcătuțită, zăvorâtă, printr-o minune, Sfântul Francisc a apărut ca un nou Hristos dezrobit din păgânismul creștin care se alcătuiese peste doctrina dezrobitoare a lui Isus. Atuncea a fost înflorirea cea mare a Europei catolice și au cutezat oamenii ceea ce nu cutezaseră înainte: adică a nu fi pretențioși, și cea mai cutezătoare faptă a omului este tocmai aceasta: a fi simplu, a fi așa cum l-a lăsat ereditatea întipărită într-ânsul și ce-i îngăduie elementele de personalitate adăugate pe lângă această ereditate. Sfântul Francisc a creat astfel o întreagă mișcare, care a dat în pictură pe Giotto, în literatură pe Dante, căci Dante nu poate fi înțeles fără de franciscanism. Suflul mistic care se ridică peste toată știința medievală și teologică răsuflată și-i dă o actualitate externă este spiritul franciscan. Și la noi a fost tot așa: în locul preotului „boscoadelor“, spunând Tatăl nostru slavon, pe care poporul nu-l înțelegea și-l caricaturiza, făcând din Tatăl nostru slavonesc o glumă românească pe care o întâlnești și acum în limbajul popular, s-a găsit posibilitatea de apropiere și de sufletul celui din urmă cerșetor vagabond, celei din urmă femei fără cunoștință de carte, a cuvântului Domnului. În loc ca omul să stea sufletește *afară* din biserică, el intrase *înăuntrul* bisericii, și pentru prima oară simțise pe Dumnezeu într-ânsa și într-ânsul. Călugărul, popa smerit din satele mărunte puteau și ei acum înțelege cuvântul pe care îl rosteau în lăcașul rugăciunilor de speranță și mângâiere.

Dar în afară de o nouă literatură s-a mai creat și altceva: s-a creat și un nou stil, mai ales în Moldova. Pentru că Moldova a fost mai mult stăpânită de influența acestui curent popular care a trecut pe urmă și în Muntenia. Sub unele raporturi Muntenia este mai populară, precum sub raportul politic. Dar sub raportul celor culturale sunt mai populari moldovenii.

În această Moldovă din secolul al XVII-lea sunt două personalități reprezentative în

acest domeniu. Una este mitropolitul Varlaam, care a ajuns la scaunul său fără a fi fost vreodată episcop, ceea ce este caracteristic. A stat douăzeci de ani egumenul mănăstirii sale, din simplu fiu de țăran de prin părțile Odobeștilor, absolut fără nici un fel de preocupării mai înalte în domeniul cultural, având ceva din felul de a fi al domnului ridicat din ținuturile acestea putnene, Istrate Dabija, la judecata căruia nimeni nu venea după-masă, ci numai dimineața. Din regiunea aceasta așa de pitorească și de originală a plecat Varlaam pentru ca să ajungă de-a dreptul mitropolit al Moldovei, lângă cel mai luxos domn pe care, până la Brâncoveanu, l-au avut țările românești, lângă Vasile Lupu cel cu veleități de împărat bizantin, pentru a rămânea totuși până la sfârșit și a muri ca un călugăraș modest. Când Vasile Lupu a adus tipografie, când a împrumutat de la rușii de apus elementele trebuitoare pentru a întemeia tiparul său de la Iași, când a vrut să vădească înaintea creștinătății întregi că și el, așa cum făcuseră împărații bizantini de odinioară, pe care el voia să-i imite și în nume, dă îndemnuri și sprijin în ale cărții, pe lângă celelalte merite pe care le are ca ridicător al celor mai frumoase monumente bisericești, făcute doar din piatră împodobită și suflată cu aur, el a cerut și lui Varlaam să dea un răspuns la Catehismul calvinesc care se tipărise în Ardeal. Varlaam a dat „Răspunsurile“ lui.

Mergând Varlaam în București, a făcut cunoștință cu cineva, cu care vom face și noi cunoștință îndată, cu cumnatul lui Matei Basarab, Udriște Năsturel, cel cu trei nume: Udriște, de acasă, Oreste din grecește și Uriil pe evreiește. Nimic mai interesant nu trebuie să fi fost decât întâlnirea între Varlaam și între Udriște-Oreste-Uriil, unul vorbind în moldoveneasca lui, altul exhibând slavoneasca, latineasca, greceasca și întâmplător și evreiasca lui.

Udriște l-a îndemnat și el pe Varlaam la răspunsul pe care ca mitropolit fu silit să-l scrie: când acest răspuns se va publica, se va vedea cât de mediocru teolog era mitropolitul Moldovei.

Dar părintelui Varlaam i s-a cerut, de spiritul vremii, să facă și o Cazanie și el a făcut pe aceea care-i poartă numele. Cea din 1580 nu mai ființa de multă vreme, și satele cereau să se dea o tâlcuire nouă a cuvântului Evangheliei. Varlaam, fără de prea multă cercetare a izvoarelor, dă *Cartea românească, învățătură pe Duminecile și praznicele cele mari*, din 1640. În această operă masivă, cu groasa slovă citeață, de tăietură galițiană, este desigur o parte originală, dar stilul este al autorului: Varlaam a lăsat toată învățătura câtă o știa și o putea ști și a vorbit pe înțelesul țăranilor săi. De aici vine un fapt pe care l-am constatat din Ardeal nu o dată: în biserici părăsite, din praful îngrămădit de sute de ani poate, iese din când în când câte o foaie cu acea slovă mare, hotărâtă, în care recunoști imediat Cazania lui Varlaam. În biserică nu se mai slujește, glasurile au amuțit de multă vreme, în cuprinsul zidurilor pustii s-a îngrămădit pulberea uitării din an în an, din deceniu în deceniu, din secol în secol, și cu toate acestea nu mor foile din Cazania lui Varlaam, care arată ce legături existau cândva între toți românii, din toate satele cuprinsului românesc, măcar de ar fi fost pe alocuri stăpânitori de alt neam decât al călugărașului ajuns mitropolit al Moldovei. Și aceasta încă este operă de unitate națională, o unitate care se face în suflete, pentru că ardeleanul cere același grai pe care îl cere și moldoveanul și munteanul. Nu o dată, când vine, în satele de acum, un preot cu teologie și vrea să introducă în mintea sătenilor lui elemente de cărturărie așa cum de multe ori nu le înțelege nici el singur, deși a dat, sau, mai adevărat, tocmai

pentru că a dat examene dintr-însele, se ridică din mulțimea aceasta un glas care zice: „Părinte, zici foarte bine, dar mai bine după cartea cea veche“. Cartea cea veche pentru toate provinciile românești este această carte a părintelui Varlaam.

Pe alocuri cartea se poate asemăna în vrăjirea ei de sfinți și de îngerii cu o pânză a bunului „frate“ Angelico, meșter de chipuri dumnezeiești pentru oamenii cei buni.

Ea ar merita o retipărire în seria, pe care zăbovim s-o începem, a Tezaurului vechii cărți românești, învățătoare de stil și adesea și de spirit peste rătăcirile vremilor.

Dar de la această explicație a cuvântului lui Dumnezeu într-o limbă oarecare de proză, a trebuit să se treacă în curând la altceva: la cuvântul lui Dumnezeu înfățișat în versuri, în versurile acelea care până acuma apăruseră doar în doine și în cântecele bătrânești. Psaltirea exista în traducere și traducerea aceasta era înțeleasă de oricine, dar altfel se înfățișează oricare carte atuncia când i se adaugă magia versului, dulcele cântec de fiecare clipă al silabelor.

A fost cineva în Moldova, tot sub influența aceluia curent franciscan, care a înfățișat așa Psaltirea pentru orice sătean, pentru orice minte, oricât de umilă, care se dorește aproape de Dumnezeu. Și acela a fost mitropolitul Dosoftei.

Acesta a venit din regiuni străine de țară, poate din Galiția, dacă socotim după numele pe care-l purtau părinții lui. Pe mamă

o chema Misira, pe tată Leontari, pe un bunic Barila, fără îndoială nume străine: Leontari aduce a grec, a negustor grec, Misira este un nume oriental care înseamnă „egiptean“. Dosoftei a stat o bucată de vreme la mănăstirea Secul, întemeiată la sfârșitul secolului al XVI-lea, și după aceea s-a ridicat în ierarhie pe căile obișnuite. Știa latinește, grecește și era un om învățat, care păstra legături cu lumea înaltă din care plecaseră odinioară părinții lui, și în mijlocul căreia învățase poate el însuși în cei dintâi ani de tinerețe, căci nimic nu exclude ca, înainte de a intra în mănăstire, să fi avut contact cu școlile și cu lumea cărturarilor din Liov. Când ajunge mitropolit, în loc să se apuce îndată de înaltă teologie — și este întrebarea dacă nu ar fi putut-o face, căci îl vedem uneori discutând cu istoricii și capabil de a întrebuița cărțile de învăță-tură din Apus, de a se coborî în lumea documentelor pentru a preciza un punct de cronologie, și meritul cel mare nu este de a fi popular atunci când nu poți fi decât popular, ci să fii popular când poți încerca orice, când ai toate mijloacele de cunoștință și te poți ridica prin ele oricât de sus — el a avut gândul de a pune în mâna oricărui moldovean, într-o limbă pe care o pricepea la început mai puțin, căci Dosoftei a fost până la sfârșit un învățăcel în ce privește româneasca, traducerea Psaltirii. El o va face și în proză, când, în deosebire de Liturghia sa, plină de o mulțime de expresii care nu erau să se încetățenească niciodată, el ajunsese acum la

o mai mare desăvârșire a cunoștințelor sale în limba țării; dar ceea ce nu se poate face în proză a putut foarte bine în versuri. Și nu este nici o îndoială că, în ce privește redactarea versurilor sale, el nu a fost ajutat de nimeni, ci singur, prin familiarizarea cu poporul, cu sufletul lui, a ajuns a fi un rostitor al geniului româ-nesc. Astfel, după ce, poate, adunase acum din cărți grecești materialul pentru Viețile sfinților, o serie întreagă de volume tipărite în frumoasa literă nouă împrumutată de la Moscova, el s-a apucat să traducă și psalmii în versuri.

Când dl Bianu a reeditat acești psalmi, a vorbit de un original polon scris de Kochanowski, un om al Renașterii, care prelucrase, sub influența unor anumite idei abstracte, vechii psalmi ebraici într-o limbă polonă care, de ce să ascundem, nu are

nimic popular în caracterul ei. Așa încât, dacă eruditul Kochanowski trebuie să fie citat pentru a se arăta că și în alte țări avuse cineva îndrăzneala de a preface psalmii în versuri moderne, nu putem totuși vorbi de o creațiune a lui Dosoftei prin Kochanowski. Dosoftei, îndemnat sau ba de cunoștința cărții acesteia polone, a prefăcut psalmii nu numai pe metru românesc și cu rime luate din poezia populară, dar introducând adeseori peste cuprinsul autentic al originalului

b. o mulțime de elemente de observație, o mulțime de alte împrumuturi, care vin din însăși viața poporului românesc, el a ajuns astfel de foarte multe ori la lucruri de toată frumusețea, care foarte adeseori nici nu au nevoie de îndreptare pentru a plăcea și astăzi.

Aceasta până la bucățile care au trecut pe urmă în cântecele de stea cu care merg copiii de le cântă sub ferestrele luminate în serile de la sfârșitul lui decembrie. Cu câtă plăcere se aude și acum psalmul cel mai dureros dintre toate, acela care înfățișează pe evrei plângând la ruinele Ierusalimului:

La apa Vavilonului Jelind de țara Domnului Acolo șezum și plânsem
La voroavă că ne strânsem. De te-am mai putea uita-te,
Ierusalime cetate!

În anii cei mai grei ai noștri, când mulți erau smulși de la vetrele lor, plecați prin alte părți sau prin străinătăți depărtate, când foarte mulți nu-și mai puteau închipui vremea întoarcerii la vatră sub steagurile de biruință, de atâtea ori în sufletul celor care cunoșteam vechile versuri ale lui Dosoftei, a răsunat psalmul:

De te-am mai putea uita-te, Ierusalime cetate,
Ierusalimul din care ne izgonise pedeapsa păcatelor noastre.

Dar acest curent franciscan, acest curent duios, popular, atingând atâtea elemente ale sufletului omenesc celui mai smerit, a avut o întindere care a trecut dincolo de literatură. Avem scrisori din vremea aceea, și scrisorile acestea oglindesc exact același spirit. Cu mulți ani înainte s-a întâmplat să găsesc în arhive ardelenesc scrise de ale lui Gheorghe Ștefan, care a înlocuit pe Vasile Lupu. Un om cu totul deosebit de acesta: Vasile Lupu, mândru, trufaș, succesori, în speranță, al împăraților bizantini, unul dintre aceia către care toată creștinătatea răsăriteană se uita cu o deosebită încredere; Gheorghe Ștefan reprezintă un smerit boier de țară, care stătuse mereu între țărani lui, făcându-și rugăciunea în biserica de sat, om voios și bun de glume. Când pregătea conspirația contra lui Vasile, cum sta cufundat în gânduri, sprijinit în toiag — căci era logofăt mare al Moldovei — i-a spus cineva râzând: „Ce zici din fluier, logofete?“, iar el, care aștepta să se coboare trupele ardelenesc pentru răscoala lui, a răspuns: „Zic să-mi vie oile de la munte și nu mai vin“, sau, altă dată, întâlnind un rădvan cu o jupâniță frumoasă, el a spus, fără multă vorbă, vizitiului să întoarcă la el acasă, de și-a făcut-o soție. Cine i-a văzut chipul cu mustățile lăsate a oală știe că trebuie să fi fost un om aspru, dar plăcut la vedere; Gheorghe Ștefan, această expresiune a spiritului popular, încoronat într-un boier de țară, domn de folclor al Moldovei, a avut de pus la cale o mulțime de greutăți cu vecinii, pe care deseori țara nu-l putea ajuta să le rezolve. Și a recurs la tot ce avea mai spontan, mai duios și mai hâtru cuvântul oricui pentru a-și îndreptăți nevoile și a-și curăți conștiința de îmbolditorii la plata datoriilor sale.

În cuvintele acestea de biet datornic domnesc care nu poate mulțumi pe puternicul său vecin și care cu atâta sinceritate spune că i-a secat izvorul vistieriei, că el ar fi bun plătitor, dar punga lui se împotrivește, vedem fără îndoială exact același spirit ca și în Cazania lui Varlaam și ca și în psalmii, care astăzi încă se cântă în noapțile de Crăciun, ai lui Dosoftei.

Deodată însă asupra acestei forme populare vine școala, vine cartea, vine învățătura. Am avut și noi o epocă de Renaștere. Această Renaștere este, firește, mai puțin fecundă decât în alte părți, dar cu toate acestea constituie unul din fenomenele cele mai interesante în trecutul nostru cultural și literar. Nou nu ne mai putem închipui astăzi literatura noastră așa cum pe vremuri

o prezenta un Gaster într-o mare colecție germană, legând manuscript de manuscript, ca și cum noi nu am fi fost decât niște copii ai slavilor de peste Dunăre și numai în cele bisericești am fi adăugat glasul nostru la concertul celor care cântau slava lui Dumnezeu. La aceasta, putem răspunde astăzi că nu a fost o singură mare mișcare intelectuală în Apus, la care, aducând și noi o producție literară oarecare, să nu ne fi integrat între nevoile noastre și sub apăsarea pe care am suferit-o și de care trebuie să ținem seama. Am mers pas de pas cu dezvoltarea culturală generală a Europei, chiar în domeniul acesta al Renașterii, și anume în faza ei cea din urmă. Ce bine ar fi fost dacă am fi cunoscut Renașterea și pe vremea când ea era un fenomen creator și spontan, pe vremea când era o mișcare înnoitoare pe toate terenurile! Dacă s-ar fi întâmplat ca Despot-Vodă, care fusese pe vremuri un copist de manuscript în Apus, un student în medicină la Montpellier și un oaspete la Paris până să ajungă poet laureat și istoriograf al lui Carol Quintul, apoi prietenul celui mai mare aventurier polon, Albert Laski, dacă Despot, care s-a încoronat așa cum se încoronau suveranii din Europa de unde venea el, atribuindu-și și o descendență care ducea până la Ștefan cel Mare, și care anticipa unitatea politică a românilor prin cuvintele în care el aducea aminte tuturor românilor de strămoșii romani, dacă acela care a înființat școala latinească de la Cotnari, aducând învățați apuseni destul de destoinici pentru ca să fie mai târziu reținuți de orașul Brașov, ar fi izbutit să se împământenească, dacă nu se întâmpla căderea lui prăpăstioasă: am fi avut desigur și noi

o Renaștere. Și de aceea este bine ca, peste tragicul cu care el și-a isprăvit viața, să înțelegem ideea cu care a venit și posibilitățile care ar fi putut pleca de la dânsul.

Dar Renașterea a avut o influență asupra noastră în faza în care ea devenise rece, înțepenită, prin produse pedante de școală, în care nu mai era țâșnire de viață nouă. Și era atâta deosebire între acela care se împărtășise de Renaștere în Apus chiar și elevul care o învățase numai în școlile de la Liov sau, și mai puțin, de la Bar, în Podolia, ca Miron Costin!

Acel care a impus Renașterea în ce privește cărturăria bisericească este un fiu de domn moldovenesc, contemporan cu Udriște Năsturel, care, acesta, a învățat cam prin aceleași locuri, însă, el, mergând până în Moscova. Aici stă deosebirea între Udriște și acela despre care vom vorbi și pe care îl chema Petru Movilă. Petru Movilă este un învățăcel, un ucenic, un „spudeu“, pentru ca să întrebuițăm cuvântul grecesc trecut și în slavonește, în școli galițiene, pe când Udriște Năsturel a învățat și la Moscova și și-a adăus și o învățatură slăvonească de un alt caracter. Petru Movilă, doritor de o domnie pe care n-a putut-o atinge niciodată, a ajuns a fi un vestit egumen al lavrei din Kiev, apoi un mitropolit al rușilor apuseni. S-a scris și acum în urmă despre dânsul, pe baza

unor descoperiri nouă, de profesorul P. P. Panaitescu, și desigur că astfel Petru Movilă se înfățișează puținel schimbat, dar rămân totuși de fixat și alte lucruri în precizarea adevăratului caracter al lui.

El a scăpat pe rușii de apus de catolicism, și de aici ar fi ieșit imposibilitatea de a mai trăi a unor anumite tendințe naționale care fuseseră atâta vreme strâns unite cu biserica. Dar mitropolitul de Kiev nu a fost numai un teolog, ci și un creator de tipografie, un răspânditor de cărți sfinte în slavonește. Un om de carte latină, un om de îndreptare occidentală, un curtean al regelui polon, amestecat într-o viață care nu avea nimic a face cu neamul și nici cu ortodoxia tradițională, dar el a fost totuși și un frământător al vieții noastre bisericești.

În tipografie, în școala de tradiție slavonească, în traduceri noastre, în toate e amestecat Petru Movilă, care, atuncea când rămânea cu el singur în chilia lui și duioase amintiri îi răsăreau în suflet, nu vorbea nici grecește, nici rusește, nici polonește, ci, ca acasă, odată, românește. Biograful lui, răposatul Ghenadie de Râmnic, fost elev el însuși al școlilor înființate de Petru Movilă, înseamnă astfel de cuvinte care se găsesc în hârtiile lui. Și i-a plăcut fostului pretendent Pătrașcu-Vodă să vorbească de minunile care s-ar fi săvârșit în Belgrad, în Alba-Iulia lui Mihai Viteazul, cu prilejul sfințirii mitropoliei de acolo. Până la închiderea ochilor lui oboșiți de muncă, el a rămas astfel *un om al nostru*.

Dar influența lui Petru Movilă, oriunde s-ar fi exercitat ea, a adus cu dânsa spiritul Renașterii, și de aici în biserica noastră acealaltă tendință, pe care o reprezintă Udriște Năsturel, el însuși o creațiune a lui Petru Movilă, căci, cu toate că școala le-a fost deosebită, direcția lor rămâne aceeași.

În lumea rusească se tipărise o frumoasă carte, *Varlaam și Ioasaf*, care, după cum spuneam și mai înainte, nu este altceva decât prefacerea pentru creștini a biografiei lui Buda. E legenda frumoasă a împăratului care a avut un fiu și a vrut să-l ferească de cunoașterea oricărei dureri a lumii, impunând ca el să fie ținut închis în palat unde nu era pentru el nici o suferință, nici o greutate. Scăpat, totuși, odată de acolo, el a văzut că în lume este și boală și mizerie și moarte, și aceasta a adus o revoluție în sufletul lui, ducându-l pe calea sfințeniei. Și Udriște Năsturel s-a apucat și el, după ce se dăduse o formă slavonă a acestei povești, să o prefacă în românește.¹

Dar, dacă Renașterea a introdus în însuși domeniul religios o curiozitate pe care evul mediu creștin, care întârzie la noi, nu o avuse, dacă a introdus o metodă pe care secolele anterioare nu o cunoșteau, în același timp a dat și preocupății care nu au a face cu religia, care întrec religia, ori sunt alături de dânsa, de multe ori mai sus decât cuprinsul ei, în ce privește nevoia de a se interesa și de altceva decât numai de generalitatea cărților bisericești. Și atunci s-au ivit două personalități de un caracter neîntâlnit până aici.

Noi avem cunoștință de istoria românilor, cum spuneam mai înainte, prin tradiție; cine știa și slavonește desfacea poate și câte ceva din însemnările călugărilor, dar nu există nici un fel de dovadă că boierimea ar fi avut vreo atingere cu aceste lăcașuri unde se păstra în scris însemnarea cea veche despre trecutul

¹ Legenda aceasta budistă-creștină a fost tipărită de generalul P. V. Năsturel acum câțiva ani, într-o ediție rară, care se cere, și ea, reluată.

nostru; ba, mai mult decât atâta, nici nu era curioasă de acest trecut și nu simțea nevoie să se hrănească din izvorul acesta, de multe ori așa de bogat, al trecutului. Dar Renașterea cere totdeauna legătura cu trecutul, o legătură strânsă cu dânsul; ea cuprinde o adevărată adorare față de lucrurile care au fost, față de oamenii și împrejurările de atunci, față de limba întrebuințată atunci și de stilul pe care îl aveau scriitorii în această limbă. Renaș-terea așa este: pentru viitor o disciplină, pentru trecut o religie. Dar boierii noștri trăiau o parte din timpul lor dincolo de hotarele țării. Încă din secolul al XV-lea întâlnim, în Galiția, în afară de studenți din orașele străine, și oameni de țară, al căror nume îl cunoaștem; ei învățau, de pildă, la Stavropighia din Liov, mănăstire de cărturari legată direct de Patriarhia constantinopolitană. De câte ori frații de la Stavropighie aveau vreo nevoie, banii ieșeau și din vistieria Moldovei. Mai târziu, când pribegi din Moldova au trecut nu numai în Ardeal, ci și în Polonia, acolo și-au făcut învățătura. Toată școala lor a fost școală polonă; ei au fost, deci, studenți în limba latină, care știau și slavonește, căci nu se puteau face boieri fără să știe această limbă. Și unul dintre boierii aceștia pribegi umblați prin școli polone, Grigore Ureche, s-a apucat să scrie istoria țării lui. A făcut-o de la dânsul c-a simțit Grigore Ureche, pentru că învățase în școli din Apus, nevoia de a înfățișa în românește, întrebuințând și izvoare polone, redactate în limba latină, trecutul țării Moldovei? Sau *Vasile Lupu, care în toate domeniile a îndemnat, este acela care i-a cerut învățatului boier să dea istoria Moldovei?*

În tot cazul, istoria Moldovei a lui Grigore Ureche este fără îndoială o creațiune a lui, în sensul că pentru prima dată se introduce critica istorică, pentru prima dată judecata omenească este întrebuințată pentru a se afla unde este adevărul din acele izvoare multiple care se întrebuințează deodată. Mai târziu s-au adus și umpluturi care au făcut pe C. Giurescu să creadă că nu mai avem a face cu textul lui Ureche, ci numai cu o refacere târzie a unui Simion Dascălul. Păreră care-mi pare și acuma absolut greșită, căci Simion Dascălul era un „profesor“, un „om de catedră“, care nu cunoștea viața politică, iar cronica lui Ureche este nu numai o lucrare plină de erudiție, de spirit critic, ci, în același timp, și o carte de om politic, cartea cuiva care știa cum se cârmuiește țara, în spirit boieresc. Într-un studiu recent al dlui Panaitescu, s-a arătat cât de puternic se afirmă acest spirit. De pildă atuncea când vorbește de încoronarea lui Ștefan cel Mare, el arată cum se adună țara toată; țara îl proclamă pe Ștefan; puterea lui este, prin urmare, obținută nu de la singură biruința lui, ci, înainte de toate, de la voința țării, adică a boierilor cu mitropolitul în frunte. Aceasta este o declarație oligarhică boierească în sens polon, adică în sensul intereselor clasei căreia-i aparține Ureche.

Dar, în afară de valoarea politică a cronicii lui Grigore Ureche, ea mai are o valoare în ce privește stilul. Ureche este *un om de stil latin*, un om de *strict* stil latin. Nu are decât să deschidă cineva orice pagină din cronica lui pentru ca să simtă imediat modelul care i-a stat în față. El nu se încurcă în amănunte; expunerea lui este totdeauna sigură și dreaptă: se vede disciplina admirabilă în care Ureche-și făcuse învățătura.

Astfel, în descrierea luptei de la Baia — pentru a lua un exemplu — pe lângă că se simte mândria națională a boierului care nu suferă pretențiile craiului Mateiaș, pe lângă că se recunoaș-te hotărârea ostașului, dar în fraza aceea lungă, după ce cade răspunsul lui Ștefan cel Mare: „nu au primit“ și apoi se ridică steagurile și lucesc în soare armele de luptă împotriva străinului, se distinge stilul eroic, fraza latină lungă, cu

bucățile intercalate, frământarea aceea de stil care vine dintr-o lungă experiență seculară a scrisului într-una din marile literaturi ale lumii. Aici nu mai este însășirea lui Gheorghe Ștefan, cu schimbările sintactice de fiecare moment, ci este ceva care leagă logic toate elementele frazei, găsind în gramatică tot ce trebuie pentru a pune împreună și a confunda multiplele elemente într-un singur bloc de structură latină. Se va vedea pe urmă ce înseamnă, pentru a doua jumătate a secolului al XVII-lea, o *altă* disciplină de stil, italiană de o parte, polonă de alta, când se vor studia Cantacuzino Stolnicul și Miron Costin, personalități care își permit toate capriciile, pe când aici, potrivit cu spiritul Renașterii, originalitatea lui Ureche se supune unei discipline neînvinsă, unor norme inflexibile de guvernare a stilului, și potrivit cu normele acestea întrebuițează cu o îngrijită cumpănire toate mijloacele retoricii latine.

Și de aceea la el și bucuria descoperirii originilor latine, mândria cu care se proclamă înalta noastră descendență.

Dar nu numai comentând cazul acesta al lui Ureche are cineva a face cu forma latină aplicată unui subiect românesc, înțeles altfel de cum îl înțeleseseră predecesorii lui, ci este în vremea aceea o adevărată iubire pentru opera transmisă de antichitate, dorința de a muta această operă în lucrurile românești, și dorința aceasta se manifestă în multe domenii.

Pe vremea lui Vasile Lupu și a lui Matei Basarab pravilele s-au prefăcut în limba noastră. Încă de pe vremea lui Petru Rareș și a lui Alexandru Lăpușneanu se păstrau nomocanoane în Moldova, ca și pe vremea lui Mihai Viteazul, acest domn de război, care avea alte griji, căci epoca aceasta a Renașterii era o epocă de disciplină și în materie de drept. Dar în timpul lui Vasile Lupu s-a întâmplat să fie oameni care erau capabili de a traduce din grecește și de a înfățișa în românește aceste nomocanoane. Acela care a făcut-o a fost în Moldova, unde se forma la școală un Nicolae Milescu, Istrate Logofătul, care își zicea și Eustratie — și, dacă nu ar fi decât forma aceasta, încă am înțelege că avem a face cu un om al Renașterii. Acel Istrate, îndemnat de domn, care voia să aibă pravilele în limba țării, le-a tradus din grecește, într-un manuscris care nu a fost niciodată tipărit, *Cartea românească de învățătură*.

Și în Muntenia au fost astfel de cărturari și călugări pe care Matei Basarab i-a întrebuițat pentru traduceri și care ne-au dat *Pravila cea mică*. Muntenii au copiat apoi opera de drept a lui Istrate, care s-a adus deci peste ceea ce exista în *Pravila de la Govora. Lumii acesteia îi trebuiau deci norme de drept scrise*. Chiar dacă *societatea nu primea astfel de legi* și dacă ea continua să aplice dreptul oral transmis de secole, totuși *mândria domnului cerea ca el să aibă astfel de legi scrise*, fie și dacă el însuși continua să judece după „obiceiul pământului“. El putea să arate însă înaintea tuturor legile bizantine introduse în țara lui.

De la drept s-a trecut la altceva. Până acuma câțiva timp nimeni nu ar fi crezut că un izvor literar din antichitatea clasică, elenică, a putut să ispitească pe un cărturar moldovean de atunci și cu toate acestea lucrul s-a întâmplat. Istrate Logofătul, sau, dacă nu s-ar împotrivi cronologia, Nicolae Milescu, în tot cazul un boier moldovean, a îndrăznit să atace însuși textul ionic al lui Herodot. Nu-și închipuie îndeajuns un neinițiat greutatea extraordinară a traducerii acestor vechi însemnări ale autorilor greci. S-au făcut și la noi două traduceri moderne: una de Dimitrie Ghica, apărută prin îngrijirea Academiei Române. Traducerea aceasta este desigur mulțumitoare, pentru consultații

istorice, dar traducerea cea veche are totuși o mare superioritate față de cea de acum: nu numai că textul este tradus cu foarte multă exactitate, dar este prefăcut într-o foarte frumoasă limbă românească. Și aceasta într-o vreme când Herodot în alte literaturi, în literaturile Europei centrale și apusene, nu era încă tradus în întregime.

Este vorba undeva în Herodot de insula Creta și traducătorul român adaugă la text că turcii se trudesă să o ia acum și nu pot.

Dar lupta turcilor cu Veneția pentru Creta începe la 1640 și a durat vreo douăzeci de ani; deci putem așeza această traducere cam la jumătatea celor douăzeci de ani, înainte de 1650.¹

Astfel, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea observăm o părăsire a spiritului franciscan, o schimbare a sensului întreg al literaturii bisericești, o îndreptare — întreruptă de marile nenorociri care au căzut asupra amânduror țărilor — către izvoarele de căpetenie ale antichității clasice. Constatând aceasta, trebuie însă să spunem că biruința câștigată în acest înalt domeniu, și pentru care putem avea o legitimă mândrie, trebuie să fie unită și cu o părere de rău. Părere de rău pentru că prin aceasta s-a împiedicat, pe o mulțime de vreme, dezvoltarea aceluși umil spirit popular, care singur era în stare să dea — așa cum s-a întâmplat numai în secolul al XIX-lea — o literatură românească originală.

¹ Am tipărit acest Herodot, dar cartea nu se mai vede pe nicăieri de multă vreme. Ar trebui reluată această ediție, care reprezintă unul dintre cele mai interesante monumente de limbă românească și care, în domeniul literaturii noastre, este o tot așa de mare ispravă, tot așa de înaltă și tot așa de mândră ca și traducerea *Bibliei* în 1688.

V. LITERATURA INDIVIDUALISTĂ DIN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA

De la o vreme spiritul Renașterii se rupe din ceea ce se numește de obicei, în formularea pe care i-a dat-o Lamprecht, tipism. După marele istoric german, dezvoltarea omenirii trece prin faze succesive de tipism și de individualism. Într-o epocă de tipism fiecare este dator să facă așa, să scrie așa și de multe ori să și gândească și să simtă așa cum gândesc, simt, scriu și ceilalți: uniformitatea caracterului generic este o datorie pentru toți. Trebuie, chiar dacă ai o individualitate, să o sacrifici pentru a fi convenabil — și de multe ori aceasta este un mare păcat pentru că sunt individualități care s-ar fi putut manifesta și care din pricina acestei legi a vremii sunt datoare să-și părăsească această individualitate și să se manifeste numai așa cum s-ar putea manifesta oricare altul dintre contemporanii lor. Dovada că în epocile de tipism sunt individualitățile înăbușite este că oamenii care, în secolul al XVI-lea, scriu după normele recunoscute, de câte ori este vorba de o carte destinată publicului, atunci când scriu pentru cineva de aproape, felul lor de a se exprima este cu totul deosebit. De o parte, scrisori în latinește pentru toată lumea, de alta, simple și veridice mărturisiri proprii.

Astfel, în Florența lui Lorenzo de Medici, când cineva dintre cărturari se gândea a face filosofie, literatură, despre vreunul dintre subiectele vagi pe care le afecționa Renașterea, el o face în latinește și în forma consacrată, dar, când Lorenzo însuși scrie versuri italienești, care nu erau menite să contribuie la reputația lui literară, el se întoarce la vechea tradiție și în această veche tradiție de limbă vulgară pune ceva din „genialitatea“ lui. Dar sunt epoci în care individul se desface din aceste legături, așa zice, din această strânsă înfășurare a spiritului său, și îndrăznește a se înfățișa așa cum este, destăinuind ce este în cutele ascunse ale sufletului său. Această atitudine a individului

crează o modă, o regulă și astfel intrăm într-o epocă de individualism, în care fiecare încearcă să manifeste ceea ce-l deosebește de ceilalți — și se întâmplă foarte deseori ca, precum, în cazul întâi, originalitatea existentă a câtorva trebuie să fie sacrificată regulii-tip, tot așa în cazul al doilea individualități inexistente câtă să se forțeze pentru a se prezenta ca personalități reale.

Astfel în literatura românească din secolul al XVII-lea se produce o foarte puternică mișcare către individualism. La noi acest curent vine mai târziu decât în alte părți, și e natural să fie așa, pentru că noi nu-l creăm, ci îl primim ca influență.

Avem deci a face cu un individualism creator, poetic, ca să întrebuițăm cuvântul în sensul cel vechi, grecesc, de creațiune în cuvinte; un individualism nedisciplinat sau căutându-și singur

o disciplină în normele personalității care se manifestă. Individualismul acesta venea, ca și clasicismul de care am vorbit, de la unul dintre vecinii noștri, de la acela care era mai de multe ori în contact direct cu toată realitatea spirituală a Apusului. Nu poate fi vorba de Ungaria ardeleană, care, de fapt, a avut o dezvoltare culturală, atât în limba vulgară, cât și în limba latină, mult superioară dezvoltării noastre culturale; bineînțeles vorbesc de celelalte elemente, dominante, din Ardeal, nu de elementele românești, care pe vremea aceea erau legate exclusiv de poezia populară și de cartea bisericească și nu participau cu nimic la cultura superioară a națiunilor privilegiate. Dar legăturile noastre culturale cu Ardealul, deși au existat, au fost cu mult mai puține decât cele cu Polonia. E foarte mult timp de când am arătat cât de dese și cât de esențiale erau aceste legături, încă dintr-o vreme foarte îndepărtată. Și am pomenit chiar aici de Stavropighia de la Liov și de școala de la Kiev a lui Petru Movilă, în care era fără îndoială spirit polon, și s-a văzut câtă Renaștere era în învățătura aceea de caracter neclar, bisericesc ortodox, a lui Petru Movilă, prin care pătrunde însă, conștient, cultura latină a Occidentului, care venea tot prin Polonia. Și dacă ea a biruit așa de răpede, aceasta denotă o potrivire cu fondul propriu, cu felul de a fi al poporului nostru.

Oricât de mult s-ar încerca, și orișicine s-ar încerca, fie și cu oricât de mult talent, cu geniu chiar, care nu se găsește pe toate cărările, a realiza împrumuturi literare și culturale, nu prinde nimic decât ce se potrivește cu spiritul unui popor, așa cum s-a format el în cursul veacurilor.

Polonia nu se disciplinase încă politic — ea care avuse înaintea ei același model ca și Italia tiranilor din secolul al XV-lea, imitatori ai Romei. Roma nu a fost însă realizată în Polonia, deși polonii au dorit-o și au și fost în stare să facă astfel ca în literatură să se scrie latinește cum se scria în Italia. Temperamentul lor slav, capricios, imaginativ, rebel la tot ceea ce era ordine impusă îi făcea pe poloni nesupuși, divizați în partide care se luptau între dânsle. Regele el însuși, până la Ștefan Báthory — care el o bucată de vreme a disciplinat pe poloni — nu avea prea mare putere. Îndată ce polonii au scăpat de sub mâna regelui Ștefan, ei s-au răzbunat de atâta ascultare și, când s-au ales doi regi, Sigismund de Suedia și Maximilian de Austria, vremea nobililor a revenit. Regele a fost de aici înainte ținut la dispoziția supușilor săi. Într-un moment ei au organizat și o ligă împotriva lui, „rokoszul“ (cuvântul a fost întrebuițat și în Moldova secolului al XVII-lea în sens de răscoală). Pe urmă chiar, după moartea lui Sigismund până la isprăvitul dinastiei de Suedia, suveranul a fost mereu nesigur pe tronul său; nobilii au ales pe cine s-a întâmplat și au nimerit cândva și pe un biet tânăr beteag, sărac, fără nici un fel de

influență, care a fost Mihail Wiszniewiecki. Pe urmă, din fericire pentru ei, au avut norocul să aleagă pe Ioan Sobieski, care fusese un timp aproape un comandant de cavalerie independentă, căutând neconținut lupta și luarea la întrecere cu turcii.

În această societate trebuia să fie tot așa. Cine învăța la școală? Călugări, copiii de nobili, care mai curând sau mai târziu trebuiau să între în lume, și, deci, să fie stăpâniți de același spirit și să facă aceleași lucruri ca și înaintașii. Dar, oricum, altceva era să se învețe, ca înainte, la un biet călugăr din Moldova, câți ani sunt de la facerea lumii și câți ani de la începutul Romei și să se facă exerciții de citire din Psalmi — deși, la noi, în vremea aceea, predau și dascăli de grecește la Trei Ierarhi — și altceva să înveți la școlile polone și să crești în mijlocul agitației aceleia neconținute a societății polone de atunci. De aici, din elemente astfel crescute au ieșit individualitățile atât de deosebite de a lui Ureche, cum e a lui Miron Costin și, după imitația tatălui, a lui Nicolae Costin.

Personalitatea lui Miron Costin se dovedește a fi total deosebită de a lui Ureche. Nu are principii de stat, nu face filosofie politică, nu se gândește la relațiile care există sau care trebuie să existe între suveran și între supușii lui și nici nu a meditat asupra misiunii pe care o are, în societatea contemporană, clasa nobilă, căreia îi aparține. Toate acestea sunt lucruri pe care el le simte, dar nu le spune, pentru că pe dânsul nu-l interesează istoria în sensul Renașterii celeilalte, care, târziu, pătrunsese în Polonia și mai târziu încă la noi; pe dânsul îl preocupă ceea ce se întâmplă cu el și cu familia lui. De aceea ar fi fost foarte interesant dacă am fi avut povestirea lui Grigore Ureche până la epoca aceasta; dar cronica se sfârșește la sfârșitul secolului al XVI-lea. Partea finală a povestirii este însă datorită lui Nestor Ureche, tatăl lui Grigore, acela în care unii au căutat — este multă vreme de atunci — să vadă pe adevăratul autor al cronicii lui Ureche¹.

Grigore Ureche făgăduise a merge până în vremea lui Vasile Lupu. Ar fi fost interesantă această proiectată ultimă parte; ar fi fost aceeași imparțialitate senină și rece, aceeași neîncredere în el însuși, pe care o cunoaștem din istoria vechilor domnii. Nu ar mai fi întrebuițat formule gata făcute în literatura polonă, nu fiindcă nu putea — dovadă scrisorile din acest timp pe care le-am citat — ci fiindcă el credea necesar să imite pe cineva.

Luați în schimb pe Miron Costin. Tatăl său trecuse în Polonia și a stat acolo câțiva ani. Pe vremea aceea boierii refugiați în regatul vecin erau asigurați în felul acesta: precum în timpul nostru politicienii își depun banii la băncile din străinătate pentru ca să fie la adăpost, așa pe vremea aceea se asigura cineva făcând să fie înscris în rândurile nobilimii polone. În unele cazuri se schimba și numele și, din Bârnoveanu, boierul devenea Barnowski, căci Miron Barnowski nu era deloc polon, ci drept român, având moșie la Bârnova. Dar a trăi în acest mediu polon nu putea să rămâie fără urmări. Costin nu a trăit însă la Varșovia, ci într-un colț de Podolie, la Bar. Dar Podolia e o provincie depărtată de Varșovia, cu o lume provincială nobilă, având mereu de luptă cu cazacii, care multă vreme au neliniștit acest colț de țară. O Polonie pe trei sferturi anarhică, în care tropoteau caii, sunau trâmbițele, se aruncau bani și se petreceau scene aspre la sfârșitul ospetelor. A trăi într-un fund de Polonie atunci era cu totul altceva decât viața ce se putea duce în Moldova, unde veneau la ospete boierii în hainele lor lungi orientale, unde petrecerea era tacticoasă, și,

¹ Adaog împotriva acestei afirmații un argument. Între hârțile pe care le-am găsit la Innsbruck și pe care le-am publicat în volumul XI al colecției Hurmuzaki sunt scrisori ale lui Nestor Ureche și poate face cineva comparația între stilul ultimei părți din cronică și stilul acestor scrisori iscălite de tatăl cronicarului.

când, la masă, se îmbătau oaspeții, era fără zgomot, fără scandal. De aceea uimirea alor noștri cu prilejul nunții lui Timuș, fiul hatmanului căzăcesc, cu frumoasa Ruxanda, fata lui Vasile Lupu, când mirele nu vorbea cu nimeni, nici măcar cu viitoarea lui soție, nici cu socrii, când sta în colț, cum zice un contemporan, „ca un lup în tufiș” și-și mânca unghiile, când rudele care veniseră cu el, *druștele*, s-au îmbătat în așa fel încât au trebuit să fie scoase la mijlocul mesei, iar nu la sfârșit, cum cerea buna-cuviință, iar cazacii de rând alergau prin Iași și necăjeau pe cei dinții negustori evrei pripășiți acolo. A fost o mirare la curtea imperialului Vasile Lupu să aibă un ginere de această calitate.

În Polonia însă lucruri de acestea erau obișnuite, ele se făceau în fiecare moment, așa încât boierul trăit peste graniță se întorcea acasă cu deprinderea unei vieți libere, în care fiecare făcea ce voia și ce putea. Și acesta un element al renașterii, dar, de data aceasta, și forma este individuală.

Și, atunci când scrie povestea vremii sale, Miron Costin caută a spune ce a știut el, și atâta. Câte lucruri nu ar fi putut adăugi din izvoarele polone care-i stăteau la îndemână, așa precum au făcut Simion Dascălul și vreun Misail Călugărul, care au alcătuit cronică, într-o formă mai amplă, cu o aplecare mai mult spre împrumuturi dese din izvoarele pe care Ureche nu le cunoscuse, izvoare ungurești și izvoare polone! Putea să facă și Miron Logofătul o astfel de operă de compilație, cum o va face și fiul lui, Nicolae Costin, care, acesta, se găsește, într-o altă vreme, în epoca de erudiție.

Adaog că Miron Costin este mai totdeauna înduioșat; el se simte dator, aproape, să se înduioșeze. Pe când Grigore Ureche abia tresare de mândrie națională, în sensul restrâns al mândriei moldovenești, după câte o victorie, urmașul scaldă în lacrimi scena uciderii la Constantinopol a lui Vodă Barnovschi, binefăcătorul Costineștilor, de la care el își trăgea și numele. Ceea ce atrage la Miron Costin mai e simpatica dezordine, capricioasa înnodare, și desfacere, și împleticire, și reluare a șirului povestirii. Liberă aleargă fraza lui; începe prin a spune un lucru, pe urmă trece la altul, intercalează o idee, se întoarce înapoi, și jocul acesta făcut din bucățele de fraze el îl întrebuințează pentru a forma un mozaic pe atât de fermecător, pe cât este de nedisciplinat.

Dar influența aceasta a individului celui nou nu a venit numai din Polonia, ci și de aiurea, dintr-o țară cu mult mai înaintată decât Polonia. Țara aceasta, fără să putem spune că a creat, singură, la sfârșitul evului mediu, Renașterea — fiindcă Renașterea o întâlnim și în lumea franceză contemporană, poate chiar ceva mai înainte — dar țara aceasta a fost, foarte multă vreme, sălașul însuși al Renașterii. Este vorba de Italia, care a găsit o formă latină perfectă, spre învățătură și altora, căci, orice s-ar spune, vechea Romă tot în sufletul burgheziei din Italia secolului al XV-lea se putea găsi mai mult, suflet nou în care lucrau tot vechile instincte.

În această Italie au mers o mulțime de ai noștri încă în secolele al XV-lea și al XVI-lea, și, pe de altă parte, atâția din italieni au fost ceruți de marea noastră boierime și de domni, și au și venit, chiar și meșterii de pictură italieni, căci Alexandru Lăpușneanul a dorit să aibă pictură occidentală pentru mănăstirea Slatina. Încă de la jumătatea secolului al XVI-lea au fost la noi în țară italieni, așa cum au fost francezi pe lângă Petru-Vodă Cercel, și ei sunt pomeniți în socotelile lui. Apoi încep a veni, din

Constantinopol, un Bartolomeo Bruti, un Bernardo Borisi, care e însuși nepotul influentului postelnic Bruti, apoi un Minetti, și alții, care reprezentau aceeași influență. Doar și Constantinopolul era plin de italieni. Și la aceștia se adăugau, încă din acest secol al XVI-lea, negustori italieni, care erau foarte mulți, și negustori macedoneni care, de

b. o parte, mergeau în Veneția și, de altă parte, la București și formau legătura între strălucita rasă italiană și între capitala, din ce în ce mai închegată în sens european, a principatului muntean. Și apoi

ceea ce nu trebuie uitat este că noi eram în foarte strânse legături cu grecii, în a doua jumătate a aceluia veac; aceasta fără nici o scădere pentru noi, care reprezentam un punct de sprijin și un izvor de ajutor pentru toată creștinătatea răsăriteană. În vremea aceea noi eram tovarăși în cărturărie cu grecii și mulți dintre grecii aceștia învățau la Padova, care avea o Universitate și pentru lumea răsăriteană supusă împărăției turcești. Se învăța aicea, înainte de toate, medicina amestecată cu filosofia. Acum, în timpurile noastre, este altceva medicina și altceva filosofia, dar pe vremea aceea filosofia și medicina mergeau împreună, așa încât ajungea cineva la școala de acolo „iatrofilosof“. De felul acesta poate să fi fost vestitul dragoman Panaioti Nikusios, dar fără îndoială Alexandru Mavrocordat, care și-a făcut învățătura acolo la Padova. În sfârșit, apusenii, catolicii, care urmăreau de foarte multă vreme, și într-un chip intensiv, de la începutul secolului al XVI-lea, unirea cu ortodocșii, prin călugării iezuiți, întrebuițau Universitatea de la Padova pentru ca prin ea să creeze un mediu religios favorabil acestei uniri. O serie întreagă de cărți au fost astfel făcute de oameni care munceau aici pentru pregătirea operei de unire creștină.

Și iată că, atunci, apare ca om politic și scriitor, în sens italian, venețian, un fiu de foarte mare și de foarte bogat boier muntean, al lui Constantin Cantacuzino Postelnicul, omorât la Snagov de Grigorașcu-Vodă Ghica de frică să nu vadă înălțarea la domnie a fiului acestuia și al domniței Elina, fata lui Radu Șerban, reprezentând astfel nu numai Bizanțul, dar și tradiția nobilimii luptătoare de țară, care voia să continue pe Mihai Viteazul. E. Constantin, viitorul stolnic, un tânăr foarte bine înzestrat, foarte activ, care, după ce a învățat la București, a trecut la Constantinopol, și una dintre cele mai interesante descoperiri pe care mi le-a adus înainte soarta a fost însuși caietul de student, unde a însemnat studiile sale la grecii din Constantinopol. Tot acolo se spune cum s-a imbarcat apoi pentru Veneția, cum a străbătut marea, cum s-a coborât în mândra și nobila cetate, cum a cercetat palatul ducal, ce cărți anume a cumpărat, mica lui bibliotecă de student, cum s-a dus apoi la Padova și a învățat acolo cu un Antonio dall'Acqua, un Arsenio Caludi. Multă vreme credeam că sunt cine știe ce dascăli ieftini ca pentru un debarcat din Orient; am cerut informații la un foarte vechi și bun prieten al meu, dl Vittorio Lazzarini, profesor la Universitatea din Padova, și d-sa mi-a comunicat știri de mare interes despre acești dascăli, foarte cunoscuți, care au stat în fruntea învățământului de acolo, fiind întrebuițati la așa-nu-mitul Colegiu Cotonian. Aici, prin urmare, a învățat Constantin Cantacuzino Stolnicul, care a străbătut apoi și alte țări din Apus, stând și la Viena. Întors în țară, el era cu desăvârșire transformat. Aceasta se vede din opera care i-a fost atribuită multă vreme după moartea lui silnică, în temnița turcească, marea *istorie* — nu cronică! — a românilor, a tuturor, care trebuia să meargă până în zilele lui și care a înaintat până la începutul secolului al XIII-lea.¹ Ce are

a face Ureche, numai cu latineasca lui, și Miron Costin, cu amestecul lui de latinească și de polonă, cu toată îndemânarea lui de poet polon — căci el a scris pentru regele Ioan Sobieski și un fel de „Cântare a Moldovei“ în care amestecă foarte multă erudiție — cu Constantin Contacuzino! Acesta este fără îndoială un om superior, în adevăratul înțeles al cuvântului, străbătut de *cultură italiană în rândul întâi, nu latină*, și în italienește s-au păstrat de la dânsul și răspunsurile date unui Marsigli, generalul italian plin de curiozitate geografică și istorică și în ce privește țara noastră. Nici o îndoială, cum o arată rămășițele bibliotecii lui, era un om foarte învățat în latinește ca și în grecește și — nu

¹ O continuare, cu citații de scriitori latini, discutate și criticate, a cronicii muntene trebuie să fi avut ca bază o continuare până după 1450 a acestei lucrări.

e nici un fel de îndoială — și slavonește, cum trebuia să știe acela care mult timp a fost sfetnicul lui Constantin Brâncoveanu, dar el se îndrepta înainte de toate către cărturăria italiană contemporană. Numai cât de la dânsul, care putea să deie atât de mult, au rămas numai frânturi dintr-o operă în care întrece ca plan, informație și metodă tot ce se voise și se adusese la îndeplinire până atunci la noi.

Pentru Constantin Contacuzino Stolnicul, Muntenia, Moldova, Ardealul înseamnă tot o țară. Pentru dânsul nația moldovenească, nația românească de dincoace sau de dincolo de munți sunt lucruri care nu au sens decât laolaltă, pe care le-au despărțit împrejurările, dar pe care scriitorul care se gândește la principii nu trebuie să le osebească. Ba, chiar, românii macedoneni sunt pentru dânsul o parte integrantă a neamului, și pe acești români balcanici, care niciodată nu s-au mai amestecat, din vechi timpuri ale evului mediu, în viața noastră istorică, el îi introduce în povestirea lui, luându-le apărarea, cum e gata a se bate cu oricine când se atinge onoarea nației sale.

Nu este vorba aici de calcul politic ca la Ureche, care arată că au avut dreptate domni moldoveni față de cei poloni, ci el apără cu credință și avânt pe ai săi, pe care-i concepe în chip cu desăvârșire apusean; împotriva dușmanilor naționali el se ridică, liniștit, stăpânit, de câte ori este vorba de mândria românească. În prezentarea întregii istorii a poporului românesc de pretutindeni, de prin părțile Dunării până în fundul Balcanilor și în Pind, el înțelege a întrebuița toate izvoarele. Miron Costin nu întrebuițează, nu citează decât în cartea lui despre origini, mai întinsă decât considerațiile lui Ureche, dar încă stângace în formă, unele izvoare; Ureche recurgea la ele atunci când era discuție. Dar, în ce privește pe Constantin Contacuzino, el merge curent la izvoarele din țară: a cunoscut cronicile moldovene, a fost perfect inițiat în opera lui Ureche; pe lângă aceasta consultă și izvoarele apusene, cum e, de pildă, Laurențiu Topeltin, de ale cărui păreri vorbește mai ales la problema originii poporului românesc. În aceeași chestie, esențială pentru amândoi, Miron Costin vede Roma prin lumina cărții polone, pe când Constantin Contacuzino a pătruns în viața latină însăși și vede Roma uitându-se drept în fața ei; cu totul altceva!

Stolnicul întrebuițează însă și documente. Bietul părinte Dosoftei, când avea un hrisov în mână, ici și colo, discuta în câte

o notă a scrierilor sale cutare punct din originile Moldovei, dar la scriitorul româno-italian este o dorință de a întrebuița *toate* documentele câte îi puteau cade în mână. A redactat astfel pentru folosul lui ceea ce numesc eu „Cronologia tabelară“, adică o serie

de însemnări cu privire la documente din secolul al XIV-lea înainte. Și el, care cunoaște *Alexandria* și o răspinge, recurge și la amintirile populare, la cântecele de vitejie. Astfel el scrie istoria cu o concepție cum nu o avea nici unul dintre istoricii contemporani în *Apus*: găsește toate izvoarele pe care le întrebuițăm noi astăzi. Ce nenorocire că din această carte a lui nu ni s-a păstrat decât numai fragmentul până la Atila! Într-un manuscris acum dispărut era și o scrută istorie a Veneției până la sfârșitul secolului al XVII-lea, care nu putea fi decât a lui.¹

Stilul lui Constantin Cantacuzino întrece în complicație și artificiu tot ce se scrisese până atunci. Propoziții foarte complicate, învățături măiestrite care au rămas până acum în limba italiană de o oarecare greutate: cuvintele le înțelegeți toate, cu toate acestea fraza rămâne neînțeleasă, pentru că fraza este o lucrare măiastră, în care se amestecă atâtea amintiri latine. Fraza franceză

¹ S-a încercat acum în urmă de un tânăr învățat italian, d. Tagliavini, bun cunosător al limbii românești, să i se atribuie Stolnicului niște însemnări lexicografice, prezentându-se facsimile după manuscris, dar eu, care cunosc bine scrisul lui Constantin Cantacuzino, pot spune că lucrarea nu e a lui. V. *Studi Romeni*, I.

este mult mai algebrică și uneori rezolvă într-adevăr problemele în chipul simplu al ordinii invariabile: subiect, predicat, complement, așa cum era în gramatica lui Manliu, care nu este decât o copie în românește a lui Noël și Chapsal, după care au învățat atâtea generații. Dar aici află fraze care par învățate între degete, aruncate în aer și apoi iarăși prinse în zbor. O formă care nu mai fusese întrebuițată și care nu va putea găsi imitatori.

Vremea următoare, sub influența altui curent apusean, va apuca alt drum.

VI. MEMORIALIȘTI ȘI ERUDIȚI

Alături de individualiști ca Miron Costin și Constantin Cantacuzino, scriitori mai modești ca pregătire, dar plini de amintirea lucrurilor trăite și încălziiți de patima luptelor politice la care participaseră, dau o altă povestire, aceea a simplilor luptători și *alcătuitori de memorii*. La dânsii e numai ecoul din a doua jumătate a secolului al XVII-lea al evenimentelor mai vechi din Muntenia. În fața lor un povestitor moldovean cu privire la care, fără a părăsi cu totul părerea cea veche pe care am exprimat-o eu în ceea ce privește stilul lui, și care rămâne adevărată, se impun noi comple-tări: este vorba de Neculce.

Să luăm întâi povestitorii munteni. În Țara Românească până la 1680, nu se simțea nevoie să se prezinte dezvoltarea domniilor

— căci nici nu putea fi vorba decât de o dezvoltare a domniilor, istoria în sensul nostru fiind un lucru care trecea cu mult peste nivelul concepției oamenilor de atunci. O istorie a secolului al XV-lea, cu dramele lui, cu atât mai puțin a secolului al XIV-lea, cu începuturile, nu era posibilă. În secolul al XVI-lea, chiar, în care am văzut că a fost foarte multă cultură, istoria țării însăși, nu a domnului din scaun, a boierilor luptători, pornind de la cele mai vechi timpuri, tratând problema fondării statului, dezvoltarea lui până la vremea lui Mihai, nu intra în mintea nimănui. În Moldova era altceva. Nu trebuie să uităm pentru Moldova următorul lucru: influența vechii culturi slavone s-a exercitat aici pe două căi, în Muntenia pe una singură: prin Peninsula Balcanică, de la sârbi, mai

puțin de la bulgari, deși a fost școala lui Eftimie de la Târnova care a avut influență asupra culturii muntene; la moldoveni, și din sud, prin Muntenia, și din nord și nord-est, prin cultura ruteană, a statului lituano-rus care s-a confundat pe urmă în regatul polon.

În Muntenia nu exista deci cronică la 1688; doar pe vremea lui Matei Basarab, oarecare urme de povestire, contopite apoi în corpul cronicilor muntene de mai târziu. Când a fost să se facă această istorie a principatului muntean, s-a recurs la povestiri în versuri și în grecește, la paginile unui Stavrinus, unui Matei al Mirelor, din Asia Mică, care a făcut și el un fel de cronică în versuri cu sfaturi pentru contemporani. Au fost siliți compilatorii dintre 1670 și 1680, în lipsa unor însemnări indigene, să recurgă la aceste poeme ale străinilor. Când apare atunci cronică lui Stoica Logofătul Ludescu, ori cronică aceea pe care continuu să o cred în legătură cu Constantin Căpitanul Filipescu, împotriva părerii lui C. Giurescu, care credea că și aici este vorba de Radu Popescu, cronicar din aceeași epocă, avem desigur a face și cu evenimente înfățișate în graiul de toate zilele, în graiul scrisorilor, însemnărilor și povestirilor oarecare. Mai ales în ce privește pe Logofătul Cantacuzinilor, Stoica Ludescu, un om care nici nu iscălește compilația sa. Aceasta înseamnă că tendința nouă individualistă la dânsul nu se manifesta puternic; el este doar *omul unei familii* și el scrie nu pentru oricine, ci pentru acea familie, așa încât, dacă nu e vechiul tipism anonim, este caracterul de partid.

Dar *cronica de partid nu intra în tradiția țării*; însăși alcătuirea partidelor este datorită unei influențe absolut occidentale care vine din Ardeal și mai ales din Polonia, căci în Ardeal n-au fost niciodată partide așa de neted determinate ca în Polonia.

În ce privește pe Constantin Căpitanul, el este un om purtat prin lume. A fost în Ardeal, cunoaște societatea aceasta de limbă latină, căci acolo, până foarte târziu, limba latină era limba secundară, de întrebuițare curentă. Este o deosebire de făcut între unul și altul, și caracterul occidental este mult mai neted la Constantin Căpitanul, care vorbea împotriva Cantacuzinilor, decât la Stoica Ludescu, care apără cauza lor.

Cronicile acestea sunt foarte modeste, dar cu tot acest caracter smerit al lor, mergând până la anonim, este totuși, venind din Apus, pe calea arătată, o căldură pasională. Este și vederea evenimentelor, nu sub răspunderea Celui de sus, nu sub acțiunea „vremilor“, ca la Miron Costin, ci sub a oamenilor, care se amestecă în viața politică. E o deosebire foarte netedă între concepția de aici și cealaltă. Cronică veche considera pe om ca o unealtă dumnezeiască — după cum spunea Bossuet: „omul se mișcă, Dumnezeu îl mână“. Ceea ce se întâmplă e pentru că așa vrea Dumnezeu. Cutare a fost bun, cutare a fost rău, pentru că Dumnezeu a vrut așa. Cutare faptă ticăloasă s-a îndepărtat pentru că Dumnezeu a vrut să ajute pe cineva, iar, dacă fapta ticăloasă s-a întâmplat, Dumnezeu a vrut să pedepsească pe cineva, care deci nu merită să fie înfățișat ca vinovat înaintea tuturor. Pe când cronică mai nouă, cum este a lui Stoica Ludescu sau a lui Constantin Căpitanul, îi face, cum am spus, pe oamenii înșiși răspunzători pentru acțiunile lor. De o parte simpatie, de altă parte antipatie; de o parte lumină, de alta umbră; este o judecată veșnică pe care o face cronicarul stând în scaunul de prețuire. Acesta este fără îndoială un lucru nou.

La Ureche motivele umane sunt foarte rar înfățișate și niciodată nu se înfățișează omul lucrând pentru dânsul. E un fel de amestec al unui sentiment creștin, care ne spune că Dumnezeu trăiește în toate, și de sentiment al Renașterii, că lucrurile trebuie să se întâmple fiindcă așa urma să se întâmple. E o concepție antică; rareori întâmpină cineva în antichitate pamfletul, atât de răspândit în timpul nostru.

La moldoveanul Ion Neculce, ni se înfățișează, la prima vedere, un boier de țară, un fel de răzeș, fără cultură și fără orizont, dar având cu toate acestea un temperament foarte puternic și o inimă în legătură cu inima — dacă am putea întrebuița cuvântul acesta

— cu inima obștească a poporului român așa cum se înfățișează el în Moldova; deci un moldovean de treabă și sfătos, un mare povestaș. E greu să se povestească mai pe înțelesul poporului nostru și într-o formă mai corespunzătoare cu ideile și sentimentele lui obișnuite.

Nu află nimic individual, nimic pretențios în tot cuprinsul acestei cronici.

Și cu toate acestea mai e ceva: stilul înșeală foarte adeseori; poți îmbrăca într-un stil foarte tradițional un fel de a fi revoluționar, după cum poți îmbrăca într-un stil foarte revoluționar ceva care aparține tradiției celei mai autentice.

Ce spune Neculce? Spune, din istoria Moldovei, ce a văzut el, ce este în legătură cu dânsul. El nu uită a însemna ce a făcut boierul Neculce, adică el însuși. Ca și în cazul lui Miron Costin, avem, deci, a face cu o cronică individualistă, cu același individualism care vine de aiurea. Dar el nu era un ucenic al școlilor polone, familia nu-i trecuse în regatul vecin, nu avuse legături cu tinerețea de dincolo de Nistru. Foarte adevărat. Însă Ion Neculce, cu tot numele lui dublu, atât de românesc, avea mult sânge grecesc în el. El se cobora prin tatăl său dintr-o familie grecească; era rudă cu Cantacuzinii.

Alături de influența ancestrală venită pe altă cale, nu se putea, apoi, să nu aibă influență și asupra lui curentul cărturăresc din Polonia.

Cronicile nu se tipăreau, nu-i trecea nimănui prin minte să le tipărească. Se publicau numai cărți bisericești, nu și însemnările istorice, care cuprindeau aprecieri ce puteau să supere. Ar fi fost să se semnaleze cineva răzbumării posibile a unui domn, dacă ar fi dat la lumină un capitol de cronică, și domniile se schimbau așa de des! Dar, între boieri, cronică se citea. Ea trecea, în manuscript, de la unul la altul. Și, prin urmare, Ion Neculce a avut în mână cronică lui Miron Costin. Căci toate cronicile acestea se leagă una de alta. Odată ce Ureche a făcut cronică lui, Miron Costin și toți ceilalți cari se vor perinda vor sta sub influența acestei cronici, și, la rândul lui, Neculce a suferit-o.

Dar la Neculce sunt de observat încă două lucruri. El s-a întâlnit cu rușii și a trebuit să treacă în Rusia, să se găsească în mijlocul societății rusești, care — țin să observ acest lucru, mai ales față de anumite păreri exprimate de scriitori mai tineri, care în această privință hotărât că greșesc — nu-i plăcea fiindcă era prea mult strânsă într-un fel de disciplină de cazarmă, greoaie, care pentru dânsul, moldovean deprins a trăi și a vorbi oarecum liber, era o suferință de fiecare moment. Și aceeași judecată o întâlnim, de altfel, și într-un raport al unui saxon venit în Muntenia pe la 1690: dorința lui Petru cel Mare de a câștiga pe munteni nu poate avea sfârșit rodnic, crede el, pentru că Petru era „ein Herr allzu strenger Disziplin“, „un om de o disciplină prea strânsă“. Dar Neculce mai spune și altceva: lui nu-i place Rusia pentru că nu sunt cărturari, pentru că, am zice azi, oamenii de acolo nu au preocupări intelectuale. Petru credea că face o revoluție atunci când silea pe orișice rus să umble proaspăt bărbierit, ori ca fiecare să citească aritmetica lui. Dar, când, prin măsuri oficiale, cu jandarmul și soldații silești o nație să învețe ce este aritmetica, își poate închipui oricine că acolo nu este prea multă intelectualitate.

În societatea aceasta, dacă nu a găsit intelectualitate, Neculce a găsit totuși altceva: a găsit *un orizont politic care nu era în Moldova*. Rusia avea ambiții în toate părțile,

ambii de putere mare, și la Ion Neculce, într-o anumită fază a lui, se vede o neconțință privind asupra împrejurărilor de aiurea, care constituiau deci pentru el un nou izvor de informație pe care desigur nu l-ar fi avut altfel.

La o parte de povestirea însăși, prinsă în anumite limite cronologice, fără nici un fel de pretenție cronicară adaugă un capitol de istoria românilor în ceea ce numește *O samă de cuvinte*. Originea acestor delicioase scene o cunoaștem; sunt legende pe care le culege Neculce. Simțul poeziei populare a putut fi pierdut în vremea în care scria el și poezia să fi trecut în proză. Se poate pune astfel, la noi, cu prilejul lui Neculce, întreaga discuție care s-a pus cu privire la povestirile despre regii franci din cronică lui Grégoire de Tours, singura prin care cunoaștem pe Merovingieni: cuprinde ea legende care fuseseră cândva cântece populare, ceea ce după părerea germaniștilor ar duce la concluzia că trebuie să vedem o origine germanică a cântecului popular însuși, ori au fost de la început numai simple legende?

Dar Neculce, indiferent la caracterul plin de ispite literare al acestor povestiri, nu le amestecă niciodată cu realitatea; el le pune de o parte și face o deosebire între legendă și istorie, ceea ce nu s-ar fi întâmplat la un om care ar fi avut mai puțin simț critic. El vede că aici nu este adevărul istoric, dar cu toate acestea le cuprinde lângă cronică întocmai ca și Stolnicul Cantacuzino, care spune că istoria trebuie să întrebuițeze și cântecele bătrânești și legendele din popor. E aceeași stare de spirit și la unul și la celalt, numai cât unul prelucrează acest material istoric, celalt nu se ocupă de aceasta, ci, pur și simplu, pare a spune: iată, când veți scrie istoria țării, vă pun la dispoziție un material care nu trebuie să se piardă.

Același orizont occidental, cu un amestec care la Neculce nu se întâlnește, căci el înțelege să scrie numai moldovenește, fără a introduce cuvinte străine, fără a latiniza, se întâlnește și în opera istorică a lui Radu Popescu, din Ilfov, marele dușman în scris al lui Șerban Cantacuzino. E un cronicar politic deosebit de interesant, fiindcă, de o parte, în felul cum povestește el în memoriile lui, se apropie de Miron Costin și de Neculce, dar, în același timp, sau, mai bine zis, într-un anumit moment din dezvoltarea scrisului său, el este și un martor al vremurilor sale, spuind lucruri pe care le-a săvârșit și el însuși.¹

Va să zică e un autor de memorii, un individualist ca și cei doi moldoveni de care am vorbit. Dar Radu Popescu, în afară de aceasta, a fost îndemnat a scrie o cronică. În această cronică este un amestec de acuzări contra domnului cu aprecieri oarecum obiective.

Dar la dânsul, care a fost trimis deseori în solii și care a avut legături cu Ardealul, se simte și acea influență nouă care ar merita să fie studiată deosebit. Încă din timpul urmașilor lui Matei Basarab și ai lui Mihnea Radu, care imita pe Mihai Viteazul, dând lupte după pilda Călugărenilor, și care a murit în pribegie, se introduc neologisme latine în românește. Scrisorile lui Mihnea Radu către sibieni cuprind câteva caracteristici, și un studiu ar fi de făcut și în ce privește instrumentul sintactic, ca să se vadă întru cât sintaxa veche, laxă, nedisciplinată este supusă aici influenței celei occidentale. Iarăși o pătrundere a Occidentului în scrisul nostru.

Dar acela care a reușit în luptele de partid, suprimându-le cu cea mai mare asprime și întinzând aripile sale ocrotitoare asupra vieții românești nu numai în Muntenia, dar de

pretutindeni, până în Ardeal, a fost Constantin Brâncoveanu, de fapt un domn al tuturor românilor. Moldova a fost cârmuită de dânsul, căci fata lui Maria a fost soția tânărului Duca, iar în Ardeal ar fi vrut să-și așeze alt ginere, străin, ori să treacă el însuși. Constantin

¹ În volumul al V-lea din *Magazinul istoric pentru Dacia* s-a dat această serie de povestiri contemporane pe care le-am atribuit și continui să le atribui lui Radu Popescu.

Este însă o altă părere, părerea lui C. Giurescu. Dar nu văd între contemporani pe nimeni care ar fi putut scrie în felul acesta.

Brâncoveanu este, cum am spus și altă dată, fără îndoială o imitație, aș zice: o contrafacere orientală, foarte modestă, a lui Ludovic al XIV-lea. Domnii cei vechi aveau o căsuță de boier, o gospodărie ca oricare alta, curte domnească, în jurul vreunei biserici. Cu totul altfel la acest jumătate de Cantacuzin care era Brâncoveanu. Unuia ca acesta îi trebuia o curte domnească; Brâncoveanu a vrut deci să aibă reședința la care înaintașii săi nici nu se gândiseră, și și-a făcut castelele pretutindeni; ca acelea de la Potlogi ori de la Mogoșoaia, cea mai frumoasă clădire de locuință în vechiul stil românesc. Castelele acestea sunt „Versailles“-urile lui; numai că, în loc să-și facă o singură casă, și-a făcut mai multe, case mari boierești în mijlocul grădinilor de stil apusean. Nu-și închipuie cineva cât era de adânc, în Constantin Brâncoveanu, amestecul de Constantinopol și de Veneția. Moda era constantinopolitană: papuci, haine largi, manta prinsă cu copcă la gât, părul ras, numai cu o șuviță la spate, aceea despre care se spune, cu privire la turci, că le trebuia ca să-i prindă de dânsa îngerul morții pe câmpia de luptă. Dar atâtea lucruri, mai ales prin Constantin Stolnicul, veneau prin Veneția, în care sub acele raporturi se concentra Occidentul.

Când i-a trebuit lui Brâncoveanu și o cronică oficială, el a pus pe Radu Greceanu, expert în domeniul traducerilor teologice, să facă și o cronică de curte, solemnă, maiestooasă, având pe ici, pe colo și câte o înțepătură împotriva adversarilor lui vodă. Dacă se întâmpla ca acesta să se certe cu cineva, Radu Greceanu trebuia să reieie capitolul și să înfățișeze rău pe acela care la început ieșise bine, și invers. Din care cauză Radu Greceanu ne este păstrat pentru unele părți în două forme cu desăvârșire opuse.

Peste toți aceștia, care nu trăiesc, deci, numai în modul îngust pe care l-am putea presupune, se întinde, într-un anume moment, o *influență a erudiției apusene*. Cel mai caracteristic reprezentant al acestei erudiții apusene, amestecat și cu alte elemente, este Dimitrie Cantemir.

În Apus, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, pasiunea individualismului, care, acolo, îmbătrânește mai repede, fiind și mai veche în acele părți, încetează sub oblăduirea lui Ludovic al XIV-lea, când nu se îngăduia nici un partid, nici o pasiune de ordin politic și social. Nobilimea era luată din castelele ei și dusă la Versailles. Nu mai sunt paginile admirabile de ură din timpurile războaielor religioase în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, care fac mai mult decât literatura cuprinsă în manualele de istorie literară.

Ludovic al XIV-lea cu pompa lui apasă pestetot, și ceea ce regele dorește mai mult și izbutește a impune este o înfățișare obiectivă, elegantă a scrisului, supus și el la tirania

manierelor. Să facă cineva algebră, geometrie cât o putea mai mult, să studieze pe cei vechi, pe antici, e foarte recomandabil: cu cât va gândi lumea mai mult la literatura romană, cu atât va critica mai puțin vremea curentă. Lupta dintre cei vechi și dintre cei noi, „la querelle des anciens et des modernes“, prezintă o polemică într-o formă care nu mai este a lui Pascal: peste vechile *Provinciale* ale acestuia, peste chinul tragicei lui cugetări, erudiția dnei Dacier. Boileau însuși, într-un moment, s-a ocupat de un autor sirian care scria grecește și a dat

o cercetare foarte erudită asupra acestui Longin. Unii filozofi, cum era Leibniz, se ocupau și de lucrări care nu erau în legătură cu filosofia, cu un fel de istorie fără nici un fel de caracter și nici un fel de tendință. Ceea ce stăpânește epoca este deci erudiția pură, care va domina și secolul al XVIII-lea, cu benedictinii de la Saint-Maur, cu *Gallia Christiana*, cu Dom Bouquet și *Scriptoras* al lui, care vădesc aceeași tendință.

Tendința se întâlnește imediat și la noi. Acel care reprezintă în mod foarte complicat această tendință de erudiție este, am spus-o, Dimitrie Cantemir. Un portret de tinerețe prezintă complexitatea, cu elemente de Orient și de Occident, a acestui spirit remarcabil, unic. În cap un turban, dar nu capul ras cu șuviță, ci plete mari de perucă, ce i se coboară pe umeri, după moda lui Ludovic al XIV-lea; mustăți scurte, barba rasă, pe când turcii, pe vremea aceea, o purtau plină. Cantemir face deci unele concesii portului turcesc, dar încolo tot felul lui de a se purta este al apusenilor. La gât o cravată înnodată ca la Paris, pe când trupul, cuprins într-o haină de brocart pe talie, se prezintă sub un aspect venețo-constantinopolitan; la brâu o sabie turcească, îndoită, un hanger.

Întâi el și-a făcut învățătura la Iași, cu italo-grecul Cacavela, pe vremea când acolo era și o școală superioară iezuită.¹ Fii de boieri mergeau acolo, și între alții fiul cel mai mare al lui Miron Costin, Nicolae, care îmi face și azi aceeași impresie ca și acum treizeci de ani, de pedant exact, incapabil de orice inițiativă, plin de pretenție, socotindu-se superior tuturor celor care au învățat mai puțin decât dânsul.

În Nicolae Costin vedem școlarul, în fiecare moment. Din dreapta, din stânga, de oriunde, el se silește să culeagă cât mai mulți scriitori, pentru ca să poată spune: se știa atâta, dar eu știu ceva pe lângă acestea toate. Cronica pe care a scris-o astfel este într-un stil deosebit de slab, iar valoarea de informație, redusă. Cândva am crezut că așa-numitul *Ceasornicul domnilor*, care se știa că este o adaptare după o carte spaniolă *Horologium principum* de Guevara, cuprinde totuși o parte privitoare la viața Moldovei: mi se părea că pleacă, pentru anume părți, din împrejurările moldovenești de la începutul secolului al XVIII-lea. Controlul făcut la Școala noastră din Franța arată că nu există un cuvânt care să nu fie tradus. *Ceasornicul domnilor* poate fi interesant în ce privește forma, poate fi întrebuințat ca documentare filologică, este chiar o lectură plăcută, dar originalitate nu cuprinde nici o picătură.

¹ Am tipărit socotelile școlii acesteia în vol. I—II din *Studii și documente*, și desigur că ele s-or mai fi păstrând în arhiva bisericii catolice din Iași

Cu totul altfel este Dimitrie Cantemir, care nu a învățat la iezuiți. Tatăl său era un necărturar, care se iscălea cu un bloc de lemn în care erau săpate cuvintele solemne: „Io Constantin Voievod“ și trăgea cu pământul pe deasupra. Mama lui fusese însă o femeie romantică și a dat fratelui lui Dimitrie numele de Antioh, în legătură cu povestea lui Alexandru cel Mare. Dimitrie, și în felul său de a gândi, avea asemănări cu tatăl său, dar în dorința aceasta de a străbate în toate domeniile cunoștinței umane e fiul mamei,

moartă în tinerețe. Tatăl dorea să învețe pe copii cu pasiune, poate tocmai din pricina ignoranței lui. Antioh nu era un om deosebit, și în acest domeniu nu s-a ales nimic de dânsul. Dimitrie, în schimb, era un spirit deosebit de sprinten și s-a dat imediat, cu patimă, la învățătură. Călugărul acela Ieremia Caca-vela, cretan de origine italiană, un simplu „iatro-filosof“, ca și Alexandru Mavrocordat Exaporitul, a format după asemănarea sa pe domnescul școlar. Creta însă însemna o regiune în care Orientul cu Occidentul se amestecau de o mulțime de vreme. Insula grecească, ocupată de venețieni încă din secolul al XIII-lea, trăind apoi patru sute de ani sub stăpânire latină, adăpostea o populație grecească foarte inteligentă. Cu inteligența aceasta nativă a lor, ei au reușit să realizeze sinteza de care vorbeam și pe care o vedem la acel filosof și doctor de la care Dimitrie Cantemir a învățat o filosofie de acest fel. Mai târziu a studiat și opera unui filosof german. Dar mai ales la Constantinopol, trimis acolo ca ostatec, el a fost inițiat în trei civilizații deodată. Grecește știa bine: a fost în legătură cu toți învățații greci de pe vremea lui. Nu era un elenist, în sensul filologic al cuvântului, însă putea să citească izvoarele vechi, fără nici un fel de dificultate, și să le înțeleagă deplin. Știa turcește; singurul dintre creștinii erudiți ai secolului al XVIII-lea care a fost adânc cunoscător al limbilor orientate vorbite. Nu e izvor turcesc pe care el să nu-l fi putut întrebuința pentru *Istoria imperiului otoman*, care nu numai că a fost cea mai bine informată din istoriile similare de pe vremea aceea, dar mai avea originalitatea de a reda lucrurile turcești în spirit răsăritean. Pe lângă aceasta era un scriitor de limbă latină, și, cum toată partea aceasta era un vechi ținut de limbă italiană și unul nou de limbă franceză, desigur că Dimitrie Cantemir nu poate să nu fi știut și italienește. Era primit la ambasadorul francez Désalleurs și, într-un moment de mare necaz pentru el, a găsit cândva refugiu la ambasadă. Lungii lui ani de refugiu în Rusia, unde s-a însurat și și-a crescut copiii, l-au făcut să știe și rusește. Astfel fiul de domn moldovean a trăit într-un mediu care i-a îngăduit lui, și numai lui în toată această epocă, în Răsărit și Apus, să aibă cunoștința tuturor literaturilor și tuturor formelor de cultură, de la antichitatea grecească și latină până la cultura orientală, turcească, arabă, persană.

Și, totuși, de această bogată infoșmație spiritul său nu se lasă strivit; el a putut-o purta pe umeri: soldat împovărat cu arme grele, era capabil însă de a merge la asalt, pentru orice țintă, și atunci din spiritul lui moldovenesc plin de originalitate, din vigoarea aceasta pe care nimic nu o putea înăbuși a rezultat încrederea cu care el a atacat, și puterea cu care a biruit toate subiectele, precum acela al „Istoriei imperiului otoman“ sau acela despre religia mahomedanilor, operă admirabilă care nu este îndeajuns de cunoscută.¹

S-a amestecat și în discuțiile teologice din Rusia și teologii contemporani, un Teofan Procopovici, de pildă, au fost biruiți de către dânsul când a fost să se interpreteze teologic Sfânta Scriptură.

¹ D. Ștefan Ciobanu a arătat la Academia Română că aceea ce ne închipuim cu privire la cartea aceasta este cu totul altceva decât realitatea; că e vorba de o lucrare cu mult mai bogată și cu mult mai originală de cum se crede.

În afară de aceasta, cum literatura, pentru orientali, înseamnă fabulă, de la vechile fabule ale lui Bidpai și de la vechile povești indiene, Cantemir a luat un subiect de istorie contemporană și l-a turnat în formele acestea străvechi, dându-ne *Istoria ieroglifică*, inspirată în parte și de la vechi romane, ca *Etiopicele* lui Heliodor, de care s-a desfășurat

antichitatea grecească târzie. E vorba de intrigile și luptele românești la Constantinopol, tratate cu ceva pasiune și cu mult humor.

În același timp Dimitrie Cantemir a pus pe alte baze istoria poporului său, și acesta este fără îndoială cel mai mare merit al lui: el a considerat poporul său ca un singur întreg, întocmai ca acel muntean contemporan, Constantin Cantacuzino Stolnicul. Când într-un popor apare un singur om cu o idee, este mare meritul omului acelaia nepotrivit cu timpul său, dar, când nu numai un singur om, ci mai mulți răsar cu aceeași idee, aceasta înseamnă că ideea este a poporului întreg, și are o valoare și mai mare. Prin urmare, în societatea românească de atunci, ideea unității naționale se impusese; după ce băjbâiseră puțin Miron Costin și Nicolae Costin în jurul acestei idei, ea ajunsese a se afirma deplin și în Muntenia și în Moldova. Dar Dimitrie Cantemir aducea un element nou în ordinea aceasta, în care ajunsese, înaintea lui, unul pe calea influenței polone, celalt mai mult pe a influenței italiene, dar la care el ajunge printr-o concepție mai modernă și mai aproape totuși de mintea fiecăruia, și anume ideea dreptului de proprietate ancestrală a românilor asupra întreg teritoriului lor. Astfel două legături sunt stabilite de Cantemir: *legătura între românii de pretutindeni și legătura românilor de pretutindeni cu pământul românesc*. Fără îndoială aceasta este una dintre cele mai mari idei ale trecutului nostru.

Pestetot, ceea ce armonizează și leagă launloc materialul de fapte pe care îl mânuia, era *lumina cu totul nouă pe care el o aruncă uneori și spre viitor*. În două domenii mai ales ea se manifestă.

Până la el geografia era o înșirare de nume, căci nu este o singură operă în Europa în care să vedem viața întreagă a unui popor așa cum este cazul cu *Descrierea Moldovei* a lui Cantemir. Aici se găsește o prezentare a pământului, a organizației administrative, a superstițiilor populare, pe lângă scene, atinse oarecum în treacăt, de istorie. Acele superstiții populare pe care Stolnicul Cantacuzino le credea necesare pentru istorie sunt pe larg tratate aici; acele legende pe care Neculce le pune în fruntea cronicii sale sunt intercalate aici. Dar și în tehnica geografiei, dl G. Vâlsan a găsit, acum în urmă, contribuții neașteptate ale lui Cantemir, descoperind și admirabila lui hartă a țării moldovenești. Până acuma se credea că harta Moldovei a lui Dimitrie Cantemir este alta; d-sa a găsit-o însă pe cea adevărată, care este mult superioară celor atribuite lui. E interesant pentru paralelismul nostru că și Stolnicul Cantacuzino a făcut o hartă a Țării Românești, pe care o cunoaștem numai din scrierea unui italian Del Chiaro, autorul *Istoriei revoluțiilor din Muntenia*; în timpul din urmă se începuse a se spune că nu este harta lui Cantacuzino, ci a lui Ioan sau Ierotei Comnenul, episcop de Siliștea, dar acum câteva luni de zile dl Dimăncescu, consulul nostru din Statele Unite, a înfățișat Academiei harta lui Cantacuzino pe care a găsit-o: e vrednică de toată atenția. Dar ceea ce nu ar fi putut face Constantin Cantacuzino Stolnicul a făcut-o Dimitrie Cantemir, când, ca tovarăș chemat în Crimeia de țarul Petru, a schițat profiluri de munți așa cum le schițează geografii în timpurile noastre.

În ce privește al doilea domeniu, al istoriei, trebuie să înțelegem un lucru: *Istoria imperiului otoman* nu este o simplă descriere de fapte, ci o dramă, o adevărată tragedie antică. În Apus niciodată istoria nu fusese tratată astfel ca dramă, înfățișându-se ridicarea unui popor, punctul culminant și coborârea lui. Ceea ce mai târziu a făcut Gibbon asupra imperiului roman și ceea ce, înainte de Gibbon, făcuse Montesquieu în *Considerațiuni asupra măririi și decăderii romane*, a încercat-o înainte de dânsii Dimitrie

Cantemir:

¹ Este cea dintâi istorie filosofică a unei împărății.

Din Moldova aceasta pe care noi o concepem patriarhală, pleacă uneori forme și se desfac linii de viitor care întrec concepția apuseană.

¹ Cartea a fost tipărită târziu de Antioh, fiul lui Dimitrie Cantemir, după apariția cărții lui Montesquieu, dar Antioh Cantemir a fost ambasador al Rusiei la Paris și aici a trăit în cercul filosofilor francezi: în această vreme el a avut legături și cu Montesquieu. Antioh Cantemir avea manuscriptul latin al cărții părintelui său și l-a comunicat în aceste cercuri.

VII. DECĂDEREA VECHIULUI SPIRIT. TRADUCERI RELIGIOASE DIN GRECEȘTE

După ceea ce dăduse Cantemir pe la 1700 în cugetarea româ-nească aplicată la lucruri românești cu o energie și o strălucire fără pereche până atunci, s-ar fi putut aștepta cineva pentru secolul al XVIII-lea la o mișcare corespunzătoare. Mișcarea aceasta, de continuare a avântului din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și de la începutul celui următor, nu se întâlnește însă. Atunci, firește, se pune întrebarea de ce un Constantin Stolnicul în Muntenia și un Dimitrie Cantemir în Moldova apar, pentru ca apoi să nu mai fie decât stârpiciunea secolului celui nou, până târziu către sfârșitul lui, când lucrurile au luat altă înfățișare, alte curente lucrând asupra societății românești?

Răspunsul îl putem da generalizând problema: nu este vorba numai de români, ci de toată societatea, apuseană și răsăriteană. Țara aceea care da impuls tuturor celorlalte, care exercită un fel de regalitate spirituală, deși adesea numai de modă, Franța nu va mai avea acea calmă tragedie a lui Corneille sau a lui Racine, ori îndrăzneța cenzură a patimilor și intereselor omenirii, avântul de cugetare, atingând și legăturile noastre cu Dumnezeu, al lui Pascal. În schimb tragediile pentru aplauze ale lui Voltaire, în care se exploatează toate pasiunile politice și sociale ale secolului. Sau poezia lui repede obosită, căreia-i urmează a unui Jean Baptiste Rousseau, clară și rece, a unui Delille, foșnind din dantele pe un trup uscat și șubred. Ori pedanta copiere de *Eneidă* fără suflet care e *Henriada*. Toată literatura aceasta nu poate fi pusă alături de ceea ce a dat secolul precedent. Și, cu cât înaintează cineva în acest secol al XVIII-lea, decadența este mai vădită, până se ajunge la literatura științifică de foarte mare valoare, care și-a găsit expresia supremă în enciclopediștii propagandei „filosofice“, fără a vorbi de ce câștigă, efectiv, știința, dar care pe noi nu ne interesează aici. Poate tocmai fiindcă toată vitalitatea poporului francez sau a unei părți din poporul francez era atrasă pe domeniul literaturii științifice, și se făcea algebră, geometrie, astronomie, fizică, științe naturale, poate tocmai din cauza aceasta literatura pierde.

Prin urmare să nu ne mirăm că avem un secol sărac, aproape sterp și pentru noi.

În secolul al XVIII-lea individualitățile lipsesc. Poate că un Nicolae Mavrocordat, om foarte ambițios, de foarte înaltă cultură, fiul scriitorului Alexandru Exaporitul și el însuși autor al unei lucrări grecești de caracter filosofic în care se vede omul inițiat în rosturile antichității clasice, și pe lângă aceasta proprietarul unei biblioteci admirabile, ar fi vrut să se încunjoare cu oameni eminenți, cărora să le dea o situație potrivită cu meritele lor. Și gândul acesta-l va fi avut și fiul său Constantin, și vărul acestuia, Grigore Ghica, acel care a făcut mănăstirile Pantelimon și Frumoasa. Cu toate acestea nici într-o țară, nici într-alta, un om distins, capabil de producție literară, nu se întâlnește. Dar, și dacă s-ar fi

întâlnit, în ce împrejurări puteau ei să se cultive și care ar fi fost rezultatul acestei cultivări a lor? Fanarioții, care nu înseamnă greci, ci funcționari otomani, care pot fi și români, români care s-au făcut greci pentru ca să se împace cu turcii în vederea exploatării românului în folosul turcului — definiția este ceva cam lungă, dar adevărată — nu erau deci predicatorii unui crez străin, silnicii introducători ai unei culturi cotropitoare. Racovițeștii sunt doar, boieri din Țara de jos, cu ceva sânge cantacuzinesc după femei, Calmășeștii bucovineni. Primul Calmășul, părintele și strămoșul lor, era incapabil să scrie în altă limbă decât în moldoveneasca lui provincială și fiul lui Teodor Calimah, Ion, învață la Liov, intră la capuchehaie în Constantinopol, învață grecește mai bine decât putea învăța în Moldova, pe lângă ceva italienește și franțuzește, este întrebuițat acolo ca mare dragoman, ca „terziman“ al împărăției turcești și astfel își deschide calea spre o domnie în Moldova. Numele se schimbă și el: din Calmășul se face Callimachi, în legătură cu poetul antichității elenice. Iată prin urmare un membru al unei mici familii moldovenești care ajunge, trecând prin Fanar, să ocupe scaunul Moldovei.

Acești fanarioți, dealtfel, nici nu sunt niște tirani. E adevărat că Nicolae Mavrocordat, la început, a greșit, necunoscând obiceiurile țării. Și în Muntenia și în Moldova primele lui domnii au fost scurte, căci apucase o cale care nu era aceea pe care o putea îngădui țara, ci aceea cu care era deprins la curtea sultanului, pe când la noi boierii aveau foarte multă latitudine de activitate din partea domnului, pentru că el trecea, și boierii rămâneau.

Aici în marginea Bucureștilor a tăiat pe câțiva boieri, ca boierul Brezoianu, iar mitropolitul Antim, vestitul mitropolit Antim, acel cu predicile frumoase, iubitor mare și artist al cărților, pe care le scotea și în tipografia lui, acela care a ridicat atât de sus prestigiul bisericii muntene, a fost trimis la Constantinopol și înecat pe drum. Dar pe urmă, când s-au deprins fanarioții cu țara, nu au fost nici mai buni, nici mai răi decât alții; deseori se întâmpla să fie chiar mai buni; deși nu aveau rădăcini în țară, ei erau totuși responsabili pentru această țară înaintea sultanului, și, fiindcă este un principiu pentru secolul al XVIII-lea că mai înainte de toate să se asculte „săraca raia a împăratului“, atunci când era conflict între domn și această raia, totdeauna sultanul da dreptate raielei; doi domni au murit astfel, Grigore Alexandru Ghica, înjunghiat la Iași, și Hangerliu, străpuns de cuțit la București, fiindcă nu se interesaseră sau nu ajunseseră să se puie în legături cu „săraca raia a împăratului“.

Se spune deseori că fanarioții nu știau limba românească. Este o legendă ridiculă. Nicolae Mavrocordat a învățat românește, a cerut să cunoască trecutul Moldovei și a organizat un corp de cronici moldovene, așa după cum în Muntenia a organizat un corp de cronici muntene. Iar pentru Constantin Mavrocordat avem condica lui de hotărâri, mult mai dezvoltată decât așa-numitul *Anatefter*, culegerea de măsuri a lui Brâncoveanu — amândouă ni s-au păstrat, dar acum sunt la Moscova. Această condică este în românește, într-o excelentă limbă; nici un singur act grecesc. Iar, când, odată, cine știe ce ispravnic a crezut că face plăcere domnului scriind grecește, acesta i-a poruncit ca moldovenește să scrie, nu grecește.

În ce privește clientela grecească a fanarioților, avem învăță-turile lui Nicolae-Vodă către fiul său Constantin, în care-i spune că înainte de toate să nu-și aducă greci mulți cu dânsul. În bisericile noastre, nu este desigur numai un merit al fanarioților, ci rezultatul firesc al unei lungi evoluții, dar fără îndoială că și voința domnului secolului al

XVIII-lea, că sub ei întâia oară, afară numai de paraclisul curții și când era vodă de față, s-a făcut slujba în românește. Pe vremea lui Brâncoveanu, psalmii, evanghelia erau în românește, dar tot ce privea slujba bisericească se făcea în limba slavonă. Tipăriturile din vremea lui Brâncoveanu sunt româno-sla-vone, liturgia fiind încă slavonă. Ce ar fi fost mai ușor pentru domnii fanarioți decât să poruncească introducerea limbii grecești? Au fost destul de înțeleghători ca să n-o facă — nici unul.

Prin urmare în această epocă, odată așa de criticată, au fost domni care nu erau tirani, care nu erau aspri și răi — nu aveau voie să fie răi, căci așa era tendința vremii — și domni care nu au sprijinit cultura grecească decât *acolo unde au găsit-o*.

Academia lui Șerban Cantacuzino avea, în adevăr, ca limbă de predare grecească: nu se putea altfel, trebuia sau latinește, sau grecește. Nici vorbă de o prigonire a limbii românești.

Cu aceasta dispare însă una din scuzele care se aduceau pentru slăbiciunea literaturii noastre în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Această slăbiciune este, poate, și pentru că nici Polonia, nici Ardealul nu mai puteau sugera nimic, dar ea se compensează. Pentru că niciodată viața unui popor ajuns la oarecare grad de dezvoltare nu se poate opri cu desăvârșire; ca apele pe care anumite împrejurări le împiedică de a mai curge la suprafața pământului și care se afundă în adâncuri, unindu-se acolo cu alte izvoare ascunse, pentru ca mai departe să iasă din nou deasupra cu puterea sporită, ea va țâșni iarăși la lumină, mai puternică.

Ce sunt, în acest timp, la suprafață, cronicile? Întâi cele muntene. Nu le mai avem, de la o bucată de vreme, după moartea lui Nicolae Mavrocordat. Istoria pe vremea lui Constantin Mavrocordat e alcătuită din niște panegirice. Domnii erau legați, nu atât de țară, cât de domnie, și, dacă am avea chiar o cronică a lucrurilor care se făceau pe pământul românesc în legătură cu domnii fanarioți din București, nu am mai avea sufletul românesc însuși. Nu e nici simțul unei adevărate vieți în ce înseamnă străinii în limba lor străină, ci numai însemnări zilnice, „efemeride“, cum se făcuseră și la Constantinopol, ca ale lui Constantin sau Chesarie Daponte. În Moldova, cronica lui Amiras e un „panegiric“ al Ghiculeștilor, și ei mai au unul scris în grecește; cronica lui „Mustea“ e o însăilare dezlânată; a lui Ioniță Canta, a cărui condică de socoteli casnice am analizat-o dăunăzi, e migăleala timidă a unui biet boier care slujea servil pe domnul său; ce putea scrie un om ca acesta, cu tot numele lui așa de mare, în materie de viață politică a țării? Intrigile de atunci le înseamnă, cu un condei sfătos, iarăși un grec, scriind grecește, sub influență franceză, Constantin Caragea. Ienachi Kogălniceanu urmează supus evenimentele exterioare.

Cauza pentru care nu se mai întâlnesc opere însemnate în acest moment trebuie căutată de altfel și în întreruperea, afară de domeniul școlar, „științific“, a legăturilor noastre cu Apusul. Aceasta în ce privește principatele, căci ce s-a petrecut în Ardeal are un alt caracter.

Legături nu se mai puteau întreține după ce tocmai ele deveniseră mai strânse. Viața lui Constantin Stolnicul este o dovadă de cât de mult eram legați de Occident, și ceea ce făcuse Stolnicul a fost continuat de o întreagă generație; cei care au învățat la Academia Domnească din București, aceia aveau simpatie pentru lumea occidentală și unul din ei, un Matei Crețulescu, în testamentul său, însemna că nepoții trebuie să i se ducă în străinătate pentru a culege anume învățături în trei limbi: în grecește desigur, dar, înainte de grecește, în latinește și în italienește. El însuși fusese la Viena și de

acolo se întorsese cu o colecție de cărți, vreo două sute, în cea mai mare parte apusene. O mulțime de români în vremea aceasta au fost trimiși în Apus, români sau greci trăind alături de români, ca un Hrisoscoleo, ori ca Hrisant Notara, care va ajunge Patriarh de Ierusalim, și va fi un fel de ctitor religios și cultural al țării noastre, schimbând scrisori grecești, în cel mai bun stil elenic, cu Constantin Cantacuzino Stolnicul, cu Nicolae Mavrocordat și chiar cu străinii. Nu era de mirare să se vadă români în Italia, dar și până la Londra sau Oxford. La Veneția Constantin Mavrocordat a ținut bursieri de artă și limbă până l-a oprit bănuiala turcească. Un nepot al episcopului Grigorie Socoteanu a venit de la aceleași înalte școli din Vest. Legătura cu Apusul era foarte strânsă în acest moment și în acest domeniu, și se poate închipui marele folos ce ieșea din aceste legături neconținute.

În seceta cronicilor propriu-zise, întâlnim totuși o expunere largă a istoriei muntene mai ales prin anii 1750—60.

Este interesanta carte care se cheamă *Genealogia Cantacuzinilor*, scrisă în românește de cineva care a redactat grecește o lucrare tipărită tot în grecește cuprinzând situația principatului Țării Românești în acel moment și un raport făcut rușilor pe care-i servea. Sunt operele lui Mihai Cantacuzino, care a fost ban și a trecut apoi în Rusia pe vremea Ecaterinei, ajungând acolo general — și familia lui nu s-a mai desfăcut niciodată din acele părți. Ecel care a făcut biserica lui, a „Măgureanului“, atât de des prefăcută. Genealogia e redactată și pe baza unor hârtii rămase tot de la Constantin Cantacuzino Stolnicul și pe care le-a avut Mihai la îndemână. Spiritul Stolnicului se păstra odată cu arhiva lăsată descendenților.

Dar contactul era redus la anumite persoane, în anumite hotare. Sultanului nu-i plăcea să-i meargă supușii în Apus. Domnului tot așa de puțin. Am spus că el nu era un tiran, dar era, firește, mai bucuros să facă o școală în țară — și s-au făcut școli foarte bune — decât să se trimită bursieri, ori să se îngăduie tineri pribegi în străinătate. Grigore Alexandru Ghica a pus școala, și moldovenească și munteană, pe baze noi, occidentale, cu un program care cuprindea retorica, logica, metafizica, cele trei elemente de căpetenie ale învățământului „european“: imediat după cunoaș-terea limbilor se trecea la urmărirea normelor gândului și la ceea ce putea să vadă o epocă fără îndrăzneală în domeniul care de fapt ne este închis nouă, al lucrurilor mai presus de aceea ce natura spune simțurilor noastre. Dar în Apus pornise mișcarea științifică, și această mișcare a ajuns până la noi, pentru ca pe la 1770 să schimbe complet caracterul școlii, odată de filologie, care devine acum înainte de toate școala de științe exacte. Ne „algebrizăm“ și noi. Înainte, boierii știau italienește și latinește, dacă învățau aceste limbi în casă. De la 1760 înainte, latina se predă la școală. În ce privește greceasca, valoarea acestui învățământ se poate vedea după sutele de scrisori grecești păstrate din epoca fanariotă: ele sunt scrise foarte bine de ai noștri, fără greșeli de limbă. Era altfel un învățământ încet, dar fundamental; nu era o scădere dacă